

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

Bevezetés a „német-magyar” szépirodalomba

ARANY JÁNOS NÉMET RECEPCIÓJÁNAK ELSŐ IDŐSZAKA

1. Csikós, betyár, délibáb, pusztá: Petőfi és a magyar népdal Németföldön

Petőfi gyors külföldi népszerűsödésének történetét Turóczi-Trostler József és Kiss József részletesen feldolgozta, főbb állomásait azonban azért érdemes a jelen tanulmány elején felidézni, mert ez alapozta és határozta meg Arany első német megjelenéseit és fogadtatását.

Petőfi (és Arany) korai fordítói a magyarországi német nyelvű sajtóirodalomból kerültek ki. A pozsonyi, pesti, erdélyi, vidéki német lapok programírásában kezdettől, vagyis a 18–19. század fordulójától fogva ott szerepelt a célkitűzés, hogy hírt adjanak a magyar nyelvű irodalmi és kulturális eseményekről. Ezt hirdeti később, a reformkorban a Preßburger Zeitung Pannonia című irodalmi melléklete 1841-ben, az Ungar című pesti lap, mely 1842-ben Klein Hermann szerkesztésében indult, a Spiegel című, ugyancsak pesti lap, mely 1828 óta jelent meg, de a negyvenes évek elején átalakult, vagy az 1848-ban indított Morgenröthe, hogy csak néhányat említsünk közülük. E lapok figyelemmel kísérték Petőfi megjelenéseit is, s mintegy harminc fordítást közöltek tőle. „Jószemű és fürge fordítói – írja Kiss József – végigkísérik a költőt a forradalomig vezető küzdelmes útján, számos változatban tolmácsolják a híres forradalmi szózatát, a *Nemzeti dalt*, s ízelítőt adnak későbbi forradalmi és szabadságharcos verseiből is.”¹

A hazai német sajtón kívül a bécsi irodalmi élet volt az, amely rendszeresen foglalkozott a magyar nyelvű újdonságokkal. A 18–19. század fordulójától az osztrák lapok többnyire a birodalmi összetartozás jegyében (s olykor a birodalmi központ tudatában) szemlézték a kapcsolódó területek eseményeit, de összekötő szerepet töltöttek be a két kultúra között a Bécsben élő és működő magyar irodalmárok, lapszerkesztők, kiadók, hivatalnokok, arisztokraták is.

Említeni kell végül a sajtóban is tükröződő hazai (erdélyi és magyarországi), illetve németországi irodalmi kapcsolatokat, melyek szintén a felvilágosodás idejére nyúlnak vissza. E kapcsolatokat értelmiségiek (Rumy Károly György, Schedius Lajos stb.) tevékenysége, Kazinczy személyes kapcsolatrendszere, illetve a peregrináló diákhálózat hozta létre és a hazai kétnyelvű értelmiségi réteg tartotta fenn váltakozó intenzitással és formákban, kulturális és politikai színezettel egyaránt a reformkorban és a század második felében, míg lassan fel-

¹ KISS József, *Petőfi verseinek egykorú fordításai*, Irodalomtörténeti Közlemények 77(1973)/1, 34–49., itt: 34. Ld. még TURÓCZI-TROSTLER József bő anyagot felölelő monográfiáját: *Petőfi belép a világirodalomba*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.; KISS József, *Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban 1844–1846* = PÁNDI Pál-TÓTH Dezső (szerk.), *Tanulmányok Petőfiről*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962., 91–193. A hazai német nyelvű lapokról hiánypótló kötet RÓZSA Máriaé: *Pesti német nyelvű lapok a kultúrákövetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Argumentum, Budapest, 2013., függelékében az e lapokban megjelent irodalmi fordítások bibliográfiájával.

épült melléjük egy újabb csoport, mely született külföldiként kezdett tájékozódni a magyar viszonyok terén.

Az 1840-es évek elejétől új típusú kapcsolatok jöttek létre a hazai, bécsi és európai liberális, olykor radikális beállítódású értelmiségiek körében. Voltak közöttük magyarok, németek és a hazai német sajtó köré tömörülő zsidó értelmiségiek, akik kulturális, vallási, ideológiai, üzleti és baráti alapokon létesítettek kisebb-nagyobb hálózatokat, s ezek adott esetben Bécsen túlra, Németország és Párizs felé is kiterjedtek. A pozsonyi születésű, mélyről induló Dux Adolf például pályájának, sorsának alakulását remélte első Petőfi-fordításaitól és a bécsi Sonntagsblätter szerkesztő Ludwig August Frankltól.² Dux 1841-től a Neustadt Adolf által liberális szellemben átalakított Preßburger Zeitung és melléklete, a Pannonia munkatársa volt. Neustadt Adolfon keresztül került kapcsolatba az egyik legbefolyásosabb bécsi izraelita társasággal, melynek Frankl központi alakja volt. Frankl még orvostanhallgató korában, az 1830-as években szerzett nevet versesköteteivel, majd 1841-től az Oesterreichischer Morgenblatt, 1842-től pedig a Sonntagsblätter szerkesztője, illetve tulajdonosa volt, és számos magasrangú tisztséget szerzett meg Bécsben. Az 1848-as bécsi megmozdulásokban való részvétele rövid kirándulás volt csupán, sem üzleteit, sem karrierjét nem befolyásolta. Az 1850-es évek közepén, Jeruzsálemből visszatérve a bécsi izraelita hitközség elnöke lett, 1876-ban pedig lovagi címet szerzett.

1845-ben neki küldte el tehát Dux három Petőfi-fordítását, s azok a Sonntagsblätter ápr. 22-i számában meg is jelentek.³ Dux ezután egész kötetnyi költeményt fordított németre, és 1846-ban Bécsben kiadta őket.⁴ A kötetet Franklnak ajánlotta, s hogy az ajánlás nem pusztán tiszteletet kifejező gesztus volt, arra azok a levelek utalnak, melyeket Bódyiné Márkus Rozália fedezett fel a bécsi városháza kéziratárában. 1854-ben Dux újabb fordításkötetet is kiadott Petőfi és Lisznai Kálmán verseiből, és ehhez kérte ki az akkor már több éve támogatójának tudott Frankl tanácsát. Olyan személyt keresett Bécsben, aki kellő háttérrel, tekintéllyel tudott volna biztosítani könyvének. Zedlitz bárót szerette volna megnyerni:

„Bizonyára emlékszel azokra a magyar versekre, melyeken utolsó Bécsben töltött napjaimban dolgoztam; ezek, »Vindabona« című eredeti versemmel, melynek szintén vannak magyar vonatkozásai, karácsonyra fognak megjelenni »Magyar költemények« címen (vagy ha tudsz nekem egy jobb címet ajánlani, más cím alatt). Nos, mivel »Vindabona«-m elsősorban bécsi köröket szólíthat majd meg,

² Dux Adolf életének és tevékenységének kiterjedt hazai bibliográfiája idézhető, most elősorban FRIED Istvánra és az általa is használt irodalomra hivatkozunk: *Dux Adolf „hungarus patriotizmus”-a*, Irodalomtörténet 94(2013)/1, 103–114.

³ KISS József, *Petőfi verseinek egykorú... i. m.*, 36. A Sonntagsblätter idézett száma és közlése: *Magyarische Weisen nach Petőfi* [Magyar dalok Petőfitől], Von A. DUX, Beilage zu den Sonntagsblätter, 1845/29, 689–690. A közléshez szerkesztői lábjegyzet fűződik, feltehetően Ludwig Frankltól, melyben Petőfit a magyarok legnagyobb élő költőjének nevezi. A három fordítás: *Das gestohlene Pferd* (Lopott ló, 1843); *Der Csikós* (Pusztán születtem, 1844); *Der Räuber* (Hírös város az Aafödön Kecskemét, 1844).

⁴ *Ausgewählte Gedichte von Petőfi*, Wien, Mörschner's Witwe und W. Bianchi, 1846. Ludwig August Franklnak ajánlva, Petőfi életrajzával és a magyar irodalomról szóló, nem túlságosan pozitív körképpel (Petőfi a magyar lélek, magyar ifjúság megtestesítője, aki közel áll a pórnéphez, elfeledkezik a városról, miközben a furulyáját fújja; a magyarok még távol állnak a civilizációtól, tudományuk sem egyéb, mint pusztá fordítás; az akadémiajuk nem foglalkozik mással, mint a nyelvvel, értelmetlen neologizálással, de csak a latint magyarosítják, stb.)

szeretnék könyvecském számára *társadalmi és irodalmi védelmet biztosítani* [kiem. H. F. K.], s ez bizonyosan meglenne, ha Zedlitz báró elfogadná az ajánlást.”⁵

A kiemelt sor egyértelműen alátámasztja, hogy az ajánlás (és közvetetten maga az irodalmi tevékenység) mindig konkrét, leggyakrabban nem irodalmi cél elérését szolgálta. A későbbi évekből több ilyen eset is felhozható Dux életéből: a birodalmi lojalitást kifejező *Vindabona* című, az idézett levélrészletben említett költeményétől például azt remélte, hogy általa Bécsben maradhat, és nem utasítják ki. Az a tény, hogy kötetét végül M. Vablaseknek, a pozsonyi reáliskola igazgatójának ajánlotta, azzal függött össze, hogy amikor 1853-ban mégis kiutasították Bécsből, Pozsonyba ment vissza, s ott állásra volt szüksége – meg is kapta, 1853–54-ben éppen a Vablasek-vezette pozsonyi reáliskola tanára lett.⁶ A pesti zsinagóga felszentelésére írott verse 1859-ben azt a célt szolgálta, hogy meghívják erre az eseményre. „Ne csodálkozz, hogy ilyen összetett protekciós eszközt veszek igénybe. Nincs más lehetőségem, hogy a felavatási ünnepségen részt vegyek, mint az, ha a hitközség elfogadja szonettjeimet...” – írja Viktor Franklnak 1859. ápr. 23-án.⁷

Amikor tehát Dux 1845-ben Petőfi-fordításokkal jelentkezett a bécsi üzleti és lapszerkesztői körök egyik legbefolyásosabb tagjának számító Franklnál, kétségtelenül ott volt mögötte a támogatás reménye, és ugyanezt a szándékot szolgálta, hogy a Petőfi-kötete élére Frankl nevét írta. Terve egyébként sikerült, 1848-ban Bécsbe költözhetett, és 1853-ig ott is élt, az Oesterreichische Zeitungnál dolgozott. Az 1860-as évek elején azután a Pester Lloyd-ból a Szépirodalmi Figyelőt szerkesztő Arany János felé közvetített, akinél sikerült elérnie, hogy bírálatot írjon Frankl verseskötetéről, a *Hősök és dalok könyvéről*. „Veled kapcsolatban beszélni fogok vele” – írja 1861. január 18-án Franklnak, s valóban, még az év áprilisában megjelent Arany elemzése Frankl kötetéről, melyet Dux szintén megküldött Bécsbe.⁸

Hogy Petőfi német nyelven jól eladható, azt a korszak leghírhedtebb fordítója, Kertbeny Károly éppen Dux Adolfnak a Sonntagsblätterben megjelent átültetései alapján regisztrálta. Karl Maria Benkert, aki 1848-ban Kertbeny Károlyra magyarosította nevét (miközben számos álneve is volt), s akinek jótékony és kártékony hatását máig napig nem gondolta újra a magyar irodalomtörténet, ezután igyekezett Petőfi és Dux Adolf közelébe kerülni. Az előbbinél azt tapasztalta, hogy nincs ellenére verseinek német megjelenése, Duxot pedig arra biztatta, hogy folytassa fordításait.⁹

Kertbeny ugyanakkor egy másik Petőfi-fordításkísérlet történetének is szereplője volt, mielőtt a maga vállalkozásaiba belekezdett. A bajai születésű, de még gyermekkorában szüleiivel Pestre költöző, ma már inkább osztrák-magyarként nyilvántartott, német nyelven író költő, Karl Beck ugyanúgy orvosnak tanult Bécsben és ugyanúgy költészettel is foglalkozott, mint Frankl. Lipcsei tanulmányai során azonban a németországi baloldali mozgalmakkal is szoros kapcsolatot épített ki, és szerzett – a reformkor idején igen hangos – költői nevet ma-

⁵ Dux Adolf – Ludwig August Franklnak, 1853. nov. 4., idézi BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, *Dux Adolf és Neustadt Adolf bécsi kapcsolatai Ludwig August Franklhoz írt leveleik tükrében* = *Aranyozás*, Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára, szerk. FÓRIZS Gergely, rec.iti, Budapest, 2009, 208–220., itt: 213.

⁶ BÓDYNÉ MÁRKUS, i. m., 218.

⁷ Idézi BÓDYNÉ MÁRKUS, i. m., 219–220.

⁸ Közli BÓDYNÉ MÁRKUS, i. m., 211–212.

⁹ TURÓCZI-TROSTLER, i. m., 75–89.; KISS József, i. m., 36–37.

gának. Turóczi Trostler József részletesen megírja róla, hogyan lépett fel pesti, bécsi, lipcsei hátterével „igaz magyarként”, magyaros ruhában, betyáros romantikával, hangosan lángoló liberalizmusával és forradalmiságával Németországban, mert pontosan érzékelte, mi szükségeltetik a népszerűséghez. Nemcsak verseiben, hanem – Dux Adolfhoz hasonlóan – németországi cikkeiben is ő erősített fel számos olyan toposzt Magyarországgal kapcsolatban (cigányzene, lótolvajok, zsványok, csikós és pusztá, majd: szenvedő szegény nép, magyar jobbágy, majd: borvidék és kisleány, harcos múlt, s végül: műveletlenség, oktatás hiánya, tanulásra való képtelenség, nyelvtudás hiánya, az irodalom fejletlensége, iskolázatlan költők és még sok más), melyek azután a Petőfi- és Arany-kép alakulástörténetében is visszaköszönek.¹⁰ 1843-tól a pesti német lap, a *Der Ungar* munkatársa volt. Petőfit is felkereste néhány fordításával, s 1846. április 11-én a *Der Ungar* bejelentette, hogy Petőfi verseinek német átköltését készíti elő: „Unser geniale Beck überdichtet gegenwärtig Petőfi's Gedichte und wird sie seiner nächsten Gedichte-Sammlung einverleiben oder in einem eigenen Bändchen herausgeben.”¹¹ A terv ott bukkant el, hogy Petőfi nem hagyta jóvá az átköltést, úgy vélte, hogy a mutatványok inkább Beck versei már, mint az övéi.¹²

Hogy a pusztai romantikának nemcsak esztétikai igényű feldolgozása (Lenau), hanem kereskedelmi értéke is volt, arra egyébként egy másik, bécsi költő, Johann Nepomuk Vogl németül írott magyar dalai szintén példaként idézhetők 1839-ből: vannak közöttük „pusztadalok” (*Heidelieder*), bennük sok „déli-bábával”, csárdával és csárdásnéval, balatoni dalok, ballada a pandúrról és a betyárról, vannak cigánynóták, kocsmai dalok, csikósok, huszárok, pesti diákok, vagyis minden, ami az etnográfiai vonzerőhöz szükséges.¹³ Vogl kötete népszerű lehetett, mert 1848-ban már a harmadik, illusztrált kiadása jelent meg,¹⁴ melyben a kötet rézmetszetei tovább csábítják az olvasó kíváncsiságát: a címlapon ott vannak a cigányzenére csárdást járó falusi fiatalok, a kötet belsejében az ostort pattogtató, száguldozó csikósok, pásztorok és betyárok.

Kertbeny tehát Dux és Beck mellett alapozta meg a maga karrierjét. Duxtól a paratextusok (ajánlások, előszavak, mottók) ügyes használatát, Becktől a külföldön eladható nemzetkarakterológiai vonásokat tanulta meg, s nem mellesleg, rajtuk keresztül Petőfi közelébe került. Az ő egyezkedésük alapján mérte fel, hogy a közvetítő tevékenység anyagi haszonnal is járhat. Erről a *Pesti Divatlap* 1846. április 9-i cikke szól, amikor Becket idézi, aki szerint Németországban minden magyar költő közül Petőfit ismerik legjobban, ezért kötete akár 5000 példányban is elkelhet.¹⁵ Miközben Kertbeny Dux Adolfot biztatta fordításainak folytatására, ő maga is lefordított néhány költeményt, és még 1846 decemberében megkereste velük Párizsban Heinrich Heinét, akinek felolvasott e fordításokból (miután azonban nem tudjuk, mitket olvasott fel, az is elképzelhető, hogy Dux vagy Beck átültetéseit vitte Heinének). Kertbeny

¹⁰ uo., 127–150.

¹¹ Idézi Kiss József, *i. m.*, 38.

¹² A történetet részletesen ld. Kiss József, *i. m.*, 38.

¹³ *Klänge und Bilder aus Ungarn*, In *Dichtungen von Johann N. VOGL*, Wien, bei Tendler & Schaefer, 1839.

¹⁴ J. N. VOGL's *Ungarklänge in Liedern, Balladen, Sagen und Bildern*, Dritte vermehrte und illustrierte Ausgabe, Wien, Verlag von Strauß's sel. Witwe & Sommer–Pesth, Hartleben und Altenburger, 1848.

¹⁵ Idézi Kiss József, *i. m.*, 38.

rögtön ezután, 1847 februárjában száz frankot kért Heinétől a tervezett kötetre.¹⁶ Találkozássukról 1849-ben váltott levelek is tanúskodnak, amikor Kertbeny megküldte Heinének a fordításkötetét.

Kertbeny 1849-es, frankfurti Petőfi-kötete nyitó darabja volt annak a nagy vállalkozásnak, melynek során elárasztotta a német irodalmat fordítmányaival. Több további válogatás, antológia, folyóiratközlés után Petőfi verseiből átdolgozott kiadásokat készített (1858, 1860);¹⁷ 1850-ben a *János vitézt* külön fordította le,¹⁸ 1852-ben *A hóhér kötelét* adta ki,¹⁹ 1860-ban Petőfi elbeszélő költeményei jelentek meg tőle (München, Franz), s a későbbiekben is több új kiadás szerepel bibliográfiájában, de az 1850-es évek elejétől folyamatosan fordította a magyar irodalom más szereplőit is – Tompa Mihályt, Lisznyait, Tóth Kálmánt, Arany Jánost, Garay Jánost és másokat. Kertbeny tágabb keretek között gondolkodott, és hosszú távra számolt, nagyban alkalmazta az üzleti fogások azon technikáit, melyeket Duxnál és Becknél személyes szinten, a saját boldogulás reményében lehetett tapasztalni.

Használta mindenekelőtt a paratextuális elemek adta lehetőségeket. Azzal, hogy Heinrich Heinét, a korszak egyik legtekintélyesebb lírikusát megnyerte ügyének, sok ajtót megnyitott maga előtt. Az 1849-es Petőfi-kötet Heinének szóló ajánlásában Kertbeny „Németország nagy, örökké fiatal költőjét” szólítja meg, s a „magyar nemzet nevében” kéri „egy idegen génusz mély és forró hódolatának elfogadását”.²⁰ A hódolatnak ez a nemzeti kiterjesztése is arra vall, hogy Kertbeny számára különösen fontos volt Heine jóindulata éppúgy, mint Petőfi hírnevének németországi felépítése, hiszen nevük referenciaként szolgálhatott további tervei számára.

A Heinének szóló ajánlás után állnak a Petőfinek címzett sorok, melyekben a magyar költőt személyes ismerősének, jó barátjának, „kedves Czimborának” titulálja – Duxszal véve fel a versenyt, akinek 1846-os előszavából az derül ki, hogy nincs közelebbi kapcsolatban a magyar génusszal. Önmaga iránt Kertbeny a részvétet igyekszik felkelteni, újabb elemmel gazdagítva a toposzkészletet: hazáját elhagyni kényszerülő, szegény és szerencsétlen bűjdoso-ként rajzolja meg magát, akinek nincs reménye valaha is viszontlátni kedves szülőföldjét.

Ez a „bűjdoso” és szerencsétlen sors azonban csak nagyon kis részben fakadhatott politikai üldözöttségéből, sokkal inkább életmódjából eredt. Nem volt szegény származású: nagyatyja pesti fogadótulajdonos volt, s bár a család az 1850-es évek elejére valóban tönkrement és Kertbeny pénzzavarokkal küzdött, tény, hogy már jóval korábban, az 1840-es években is

¹⁶ A levélre hivatkozik Kiss József, *i. m.*, 47.

¹⁷ *Gedichte von Alexander Petőfi*, Aus dem Ungarischen übertragen durch KERTBENY, Frankfurt am Main, Literarische Anstalt, 1849. (A továbbiakban PETŐFI/KERTBENY 1849); *Dichtungen von Alexander Petőfi*, Aus dem Ungarischen, in eigenen und fremden Uebersetzungen hrsg. von Karl Maria KERTBENY, Mit einem Vorwort von Friedrich BODENSTEDT, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1858.; *Alexander Petőfi's Dichtungen*, nach dem Ungarischen in eignen wie fremden Uebersetzungen gesammelt von K. M. KERTBENY, Stereotyp Ausgabe, Berlin, Verlag von A. Hofmann & Comp., [1860].

¹⁸ *Der Held János*, Ein Bauernmärchen von Alexander PETŐFI, Aus dem ungarischen übersetzt durch KERTBENY, Stuttgart, Druck und Verlag von Eduard Hallberger, 1850. [Arcképpel, Barabás rajzáról, s ezt fel is tünteti a címlap.]

¹⁹ Alexander PETŐFI, *Der Strick des Henkers*, Roman, Halle, Schmidt, 1852.

²⁰ „Heinrich Heine, der große, ewig junge Dichter Deutschlands / empfangen / diese Uebertragung eines fremden Genius / als tiefe und warme Huldigung / im / Namen der ungarischen Nation.” = PETŐFI/KERTBENY 1849, a belső címlap utáni oldalon.

folyton vándorló, mindenütt adósságokat maga mögött hagyó és önmagáról sokfélét állíttató életet élt. 1848-ban például azt sugallta magáról, hogy a magyar forradalmi vezérkar megbízásából tartózkodik Németországban, és a magyar ügyet segíti a közvélemény formálása és sajtóközlemények által. Ettől függetlenül életmódjával, kölcsönkéréseivel, viselkedésével és természetével igen sokat rontott az ügyön, talán többet is, mint amennyit esetlegesen segíteni tudott. S hazafiassága nem akadályozta meg abban, hogy 1854-ben, némi anyagi juttatás reményében a pesti rendőrigazgatónál, Josef Protmann-nál rendőrbesúgó feladatokra jelentkezzen, azokat készülve feladni, akiknek éppen barátságát kereste.²¹ Protmann-nak azonban kezében volt egy 1851-es koburgi rendőri értesítő, melyből az tűnik ki, hogy Kertbeny megbízhatatlan, kiszámíthatatlan ember, ezért óvatos volt vele szemben.²² Kertbeny vállalkozásán nem enyhít a tény, hogy mindössze három jelentéktelen információt adott át a titkosrendőrségnek, s emiatt rövidesen felmondták szolgálatait. Jellemét ez a történet is ugyanabban a fényben világítja meg, mint a koburgi jelentés: „Igen tulzott demokratanak lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetehetséggel, ritka ékesszólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásokra és gonosz tettekre hajlandó [...] mint kalandos, kóbor fellengző van megjelelve [...]”²³

Kertbeny szinte minden könyvét más városban, más kiadónál jelentette meg, és helyszínváltásait (Frankfurt am Main, Berlin, Darmstadt, Stuttgart, Drezda, Bécs, Innsbruck, München stb.) a magyar irodalomtörténet érdekéért említi, hogy milyen széles körben tudta a hazai ügyeket és Petőfi nevét terjeszteni. Azonban eredhetett e földrajzi sokrétűség abból is, hogy meglehetősen gyorsan kimerítette hiteleit egy-egy adott helyen, s kétszer ugyanoda vissza nemigen mehetett. Erre utal a Protmann-nak írott kérelmében az a kitétel, hogy álneves útlevelet kér: „Ehhez az utazáshoz az ügynöknek [neki magának, Kertbenynek] szüksége van 500 konvenció forintra s egy Némedy József névre szóló útlevelelre, mivel e helyek némelyikén hiteltelzői vannak, akikkel nem akar összeköttetésbe kerülni.”²⁴

A Petőfinek írott ajánlásban vázolt önarcképe a szegény száműzöttről így csak részben lehet igaz, a részvét felkeltése ellenben jó reklámként szolgálhatott. Emellett a magyarul írott ajánlás szövege Kertbeny nyelvtudásának, szövegkezelő gondosságának minőségét is tükrözi. Maga a név írásmódja („Petőfy”) önmagában utal erre, de a 16 soros rövid szöveg számos sajtóhibája, nyelvi sutasága is sokatmondó. A téves írásmódot jelző felkiáltójeleket az olvashatóság érdekében mellőzzük:

„Fogad tölem, kit lelkemből szeretek, szellemed tükrözését, neked bár nem ösmeretlen, de még is idegen nyeloben [nyelvben]; engedje à Mindenható, hogy e könyv téged életben mint győztöst, és egy oly orában találjon, melyben nagylelkű Nemzetünk szabaddá lett, és Téged, mint szabad Fiát magasztalhasson. A sors talán úgy akarandja, hogy Téged kedves Czimborám, és szeretett, imádott Hazám soha viszon nem látom; akkor, ha e munkám, melyel nevednek, és hirednek à külföldön pályát törni kívántam Kezedbe veszed, olykor olykor emlékez meg rólam szegényrül, elhagyatotról, és megvetetről, ki oly nyomorúlt, hogy Hazájáért mit sem tehet, mint pennáját forró szive vérében mártani, és á pir és tehetetlenség keserű könnyeit sirni. Jsten áldjon Téged, és imádott hazám. Írám az ős Német Városban Nürnbergben Pünkösöd hó 26án 1849.”

²¹ Ld. DEÁK Ágnes, *Két pályakép a rendőrbesúgók világából*, Holmi 10(1998)/3, 345–360.

²² Uo., 349.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 348.

Petőfi műveinek felsorolása is tele van hibával és tévedéssel: „Cyprus lombosok”; „A helység Kalapácsa”; „Tygrizs és Hyäna”, stb. Kertbenynek szemmel láthatóan gondja volt a „cz”, „cs”, „zs” és „sz” betűk felismerésével, ezért történhetett meg például, hogy Arany János *Toldijában* a „pajzs” szót „pajesznek” olvasta és „szakállnak” fordította.

Az ajánlásokat követő hosszú Petőfi-életrajz az 1849-es kötetben gyűjteménye minden olyan toposznak, melynek jó részével már Vogl és Beck is üzletelt. Ezekhez társította Kertbeny az orientalista és a szabadságharcos romantika elemeit. Nagyfokú tájékozatlanságról árulkodó, felületes irodalmi körképpel indul, harsány vonásokkal alapozva meg az áttekintést: a magyar költészet – írja – a 18. század vége óta megszámlálhatatlan mennyiségű epikust, lírikust, ódaköltőt „és még Isten tudja mit” („und weiß Gott was alles”) termelt ki, öt költő (Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Czuczor Gergely, Vörösmarty) kivételével azonban nagy részük a korszak lomtárába dobható („gehören [...] der Chiffonière ihrer Zeit”). Jelenléteket követői voltak a német költészetnek, akik viszont a franciákat követték, s ezek ismét az olasz költőkből merítettek, akik meg a régieket utánozták. Csokonaitól néhány népdal maradt fenn csupán, Kisfaludy Sándortól, az „unalmas Petrarca-utánzótlól” még annyi sem. Petőfi azonban az öt felsorolt költő közé sem illeszthető, mert egymaga jelent egy új kezdetet, megalapítva a modern, magyar, nemzeti, népi és eredeti költészet új korszakát.

Következnek ezután a magyar nyelvről és népről szóló közhelyek. Kertbeny arról tájékoztatja a német közönséget, hogy a magyar nyelv nem a szlávhoz, nem is a finnhez vagy a tibetihez hasonló, hanem a mongollal áll rokonságban, s ilyenformán sikerül neki az etnikai témakörben az egzotikum motívumát beemelni. A magyar nemcsak szintisztán *keleti* („rein orientalische”) nép, hanem teljességgel ismeretlen világ is, valóságos terra incognita, s ennek következtében lehetetlen róla három sort is írni, hogy ne kelljen közben lábjegyzetben magyarázni.

Kertbeny most a vad, keleties, egzotikus motívumokból álló közhelykincstárat veszi elő, Duxhoz hasonlóan, aki első fordításaiban szintén a csikósról, lótolvajról és betyárról szóló szövegeket válogatta össze. Ebbe a félcivilizált, félnomád magyarságképhez helyezi bele az őseredeti népi költészethez visszanyúló Petőfit, akinek dalai ott zengenek a parasztok, pásztorok, csizmadiák, cselédek, katonák és diákok ajkán a szőke Tiszától a kék Dunáig és a Balatonig. Petőfit származásában is, külalakjában is a magyar nép vonásaiból állítja össze. Jellemében a keleties jellem kristályosodik ki, egyesíti magában a rapszodikus lelket, a cigányzene melankóliáját, a magyaros humort, a magyar lélek ruganyosságát. Nem magas, de hajlékony testalkatában a keleti faj ismerhető fel („die ganze Erscheinung mit jenem Schmelz der orientalischen Race übergossen”), arca ellenben avar sajátosságokat tükröz („Avarenphysiognomie”), bármit jelentsen is ez Kertbeny szerint.

Az őseredeti vonásokat egészíti ki Kertbeny Petőfi szabadságharcos szerepével. Egy mindennemű hatalom ellen lázadó, bátor fiatalembert rajzol meg, aki népének gyermekeként, de annál is magasabb eszméért, az emberiségért, a világszabadságért teszi kockára életét, s ide építi be a kettejük személyes barátságára utaló mozzanatot, melyben önmagát mint a távoli ifjú életéért aggódó, a „jó fiúra” Isten áldását kérő társat rajzolja meg. („Gott segne Dich, lieber Bursche, Gott segne Dich!”)

Arra is ügyel Kertbeny, hogy az etnikai toposzok és a romantikus szabadságharcos motívumok felélesztése mellett Petőfi alakját a német nép számára integrálhatóvá tegye. Leírja például a jelenetet, ahogyan a Németországban már jól ismert költővel, Karl Beckkel egy ut-

casarkon álldogálva találkoznak Petőfivel, de azt is megemlíti, hogy Petőfi, aki angolul, franciául és németül tud, Bérangert, Shellyt, Uhlandot, Lénaut, sőt: Karl Becket fordítja magyarra. (Beck később is fontos személyiség lehetett Kertbeny terveiben, mert még 1854-ben is Arany János pártfogását kéri a *Jankó* című, 1841-es verses regénye számára, mely egyébként minden lehetséges fórumon megbukott.²⁵) Ugyanakkor némi korrekció tapasztalható Kertbeny Petőfi-képében Beckéhez képest. Míg ez utóbbi Petőfi teljes műveletlenségének mítoszt terjesztette el, Kertbeny szükségesnek látta legalább nyelvtudását kiemelni.

A Petőfi-kötet végén, függelékben további magyar költők fordításait közli Kertbeny, úgy válogatva össze a verseket, hogy azokban minél több pusztá, juhász, magyar kislány, magyar tánc szerepeljen a 18. század végétől a közlés napjáig, vagyis az etnomotívumokat vertikális és horizontális irányban is a teljes magyar költészet sajátosságaként mutatja fel. A költők között elsőrangú (Csokonai, Vitkovics, Czuczor, Vörösmarty, Tompa, Kisfaludy Károly, Erdélyi János) és sokadrangú (Döbrentei Gábor, Szakál Lajos, Kriza Antal, Herczeghy Viktor, Szentiványi) tehetségek egyaránt szerepelnek, mert a minőséget felülírta a motivikus megfelelés követelménye. Arany neve ebből az összeállításból hiányzik.

A kötetet végül magyarázatok zárják. Vannak közöttük tárgyi és nyelvi jellegűek (pl. kulacs, tubica, gatyta), és vannak szerzőkre, nevekre vonatkozó felvilágosítások. Csokonairól például a következőképpen tájékoztatja a német közönséget: „Tscho-ko-na-i Wites Mihaal, született 1761-ben [!] Debrecenben, meghalt 1792-ben [!] ugyanott, magyar költő, Bürgerhez és Burnshöz hasonló. Mint egyéniség szabad és gyakran kicsapongó volt, úgy is halt meg.[!]” (458.) Széchenyi István neve „Istrán”-ra változott.

Kertbenynek Petőfit tehát mint etnoköltőt, mint az egész régi irodalmat eltörölő géniuszt, mint kozmopolita emberiségköltőt és mint byroni típusú szabadságharcost, önmagát pedig mint Petőfi és a magyar irodalom nagy jóakaróját, mint nagynevű barátjáért aggódó, szenvedő hazafit sikerült megrajzolni a németek számára, és a jelek szerint sikeresen. A siker nagy mértékben függött Kertbeny módszerétől, hogy a legnagyobbaktól (Heinétől, a Petőfivel való romantikus találkozásról álmodozó Bettina von Arnimtól stb.) szerzett be ajánlást, személyes kapcsolatot, pártfogást sugalló megnyilatkozást, s ezeket saját neve mellé tudta idézgetni. A fordítás és a kötet rendkívül csekély minőségére vonatkozó leendő bírálatokat azzal hárította el jóelőre, hogy maga hívta fel rá a figyelmet, és bujdosásának, a forrásokhoz való hozzá

²⁵ E levelet Kertbeny 1854. jan. 9-én írta, azzal párhuzamosan, hogy a bécsi titkosrendőrségnek ajánlotta fel szolgálatait. Ld. *Arany János Összes Művei* XVI., szerk. KERESZTURY Dezső, *Levelezés II. Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. (a továbbiakban *AJÖM* XVI.) és DEÁK Ágnes, *i. m.*: „Ez alkalommal ismét küldök Önnek mutatónak valamit a német költészetből, honfitársunknak, Karl Becknek a maga idején (1840) oly híres verses regényét. A könyv először 1840-ben jelent meg, és báró Eötvösnek volt ajánlva. De szerencsétlenségére kiadója mindjárt a könyv megjelenése után megbukott, a hitelezők lefoglalták, és csak közvetlen rendelésre árusították, és így csak most, a per befejezése után jelenhetett meg egy második kiadás. Ez az oka, miért nem jutott el ez a költemény a nagyközönséghez, holott a specifikusan irodalmi körök, főként Bécsben és Berlinben, mesterműnek minősítették. Kíváncsi vagyok, hogy tetszik majd Önnek ez a »Jankó«. Beck költeménye túlnyomórészt retorikus és szólamokkal díszes, és magyar képei Lenaunak nyilvánvaló, bár szabad utánzatai, vagy legalábbis az ő erőteljes hatása alatt jöttek létre, amelynek öntudatlanul valószínűleg Petőfi is bizonyos mértékig hatása alatt volt, minthogy Lenau volt az első, aki a magyar természetet és a magyar jellemet költőileg reflektálva és festői eredetiséggel felfogta.”

nem jutásának, valamint gyenge, de folyamatosan képzett magyar nyelvtudásának számlájára írta a hibákat, miközben hazafias segítő szándékára, áldozatos munkájára helyezte a hangsúlyt. Kezére játszott Kertbenynek a tény, hogy mire a kötet megjelent, Petőfi eltűnéséről, esetleges haláláról, a magyar szabadságharc leveréséről kezdtek érkezni a hírek, s ez még inkább növelte az érdeklődést és részvétet.²⁶

2. Az etnopoézis és a szabadságharcos romantika jegyében – Kertbeny kötetei 1851-ben

A „Petőfi fordítója” címet megszerezve, a referenciát és a kapcsolathálót megteremtve Kertbeny szinte azonnal újabb nagyszabású fordítássorozatra és kiadásra kezdett. Miközben lapokban is folyamatosan publikált,²⁷ egyszerre több kötetet készített elő és adott ki az 1850-es évek első felében. 1850-ben Petőfitől a *János vitéz* átültetését stuttgarti kiadóra bízta. Hermann Kestnernek, a hannoveri zeneszerzőnek ajánlotta, akinek apja bankár volt, nagyanyja pedig Charlotte Buff, vagyis Goethe Lottéja a *Werther*ből.²⁸ Szintén Goethe nevéhez kötődik egy darmstadti kiadású gyűjtemény 1851-ből. Kertbeny új ismerősnőjének és pártfogójának, a kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező írónőnek, a Goethével való ismeretségéről is híres (hírhedt) Bettina von Arnimnak ajánlva jelent meg az Erdélyi János-féle népdalgyűjteményből készült válogatás mintegy 500 magyar népdallal.²⁹ Harmadikként jött ki a sajtó alól Arany Jánostól a *Toldi* és a *Murány ostroma* két kötetben.³⁰ A megjelenésekkel egyidőben Kertbeny már új tervet is reklámozott. Szóban sokaknak elmondhatta, ugyanakkor óvatos is lehetett, mert Josef Protmann rendőrigazgató 1854-ben sem tudott róla, hogy Vasfi (Eisler) Mórral együtt, Benkő álnéven ő szerkesztette és adta ki 1851-ben Lipcsében a *Hangok a múltból* című szabadságharcos, illetve nemzeti és hazafias témájú dalokat tartalmazó és a rendőrség által betiltott, üldözött kötetet. Német fordítása 1852-ben jelent meg, ismét más

²⁶ Az ostorát pattogtató csikós képét helyezi a címlapra egy viszonylag kevésbé emlegetett másik Petőfi-fordítás 1851-ben, mely azután az előszóban Petőfi szabadságharcos egyéniségét, kozmopolitizmusát, a magyar szabadságharc háttérét és történetét emeli ki. A kötetet az újvidéki vagy szabadkai születésű SZARVADY [HIRSCHL] Frigyes és Moritz HARTMANN készítette: *Alexander Petőfi's Gedichte*, Aus dem Magyarischen, Darmstadt, Verlag von C. W. Leske, 1851.

²⁷ LISZNYAI, Koloman, *Frühlingslieder*, Deutsch durch KERTBENY, Frankfurter Conversationsblatt, 1849., No. 60.; PETŐFI, *Der Liebe Fluch*, Sage, Deutsch durch KERTBENY, Hamburger Literarische und Kritische Blätter, 1850, Nr. 66.; TOMPA, Michael, *Der Graben des Csörsz*, Deutsch durch KERTBENY, Hamburger Literarische und Kritische Blätter, 1851, No. 2.; TOMPA, Michael, *Kurucz und Labancz*, Erzählende Dichtung, Deutsch durch KERTBENY, Hamburger Literarische und Kritische Blätter, 1851, No. 16., stb.

²⁸ *Der Held János*, Ein Bauernmärchen von Alexander Petőfi, Aus dem ungarischen übersetzt durch KERTBENY, Stuttgart, Druck und Verlag von Eduard Hallberger, 1850.

²⁹ *Ausgewählte ungarische Volkslieder*, übersetzt und herausgegeben durch KERTBENY, Darmstadt, Leske, 1851. Bettina von Arnim és Kertbeny kapcsolatáról, levelezésükről és Bettina részvételéről a Petőfi-kiadásokban részletesen TURÓCZI-TROSTLER József ír, i. m. 190–224.

³⁰ *Erzählende Dichtungen von J. Arany*, Aus dem ungarischen übersetzt durch KERTBENY, 1. k.: *Toldi*, Erzählende Dichtung in zwölf Gesängen, 2. k.: *Die Eroberung von Murány*, Erzählende Dichtung in vier Gesängen, Leipzig, Friedr. Ludw. Herbig, 1851.

városban és kiadónál. Ebben Aranytól egy vers található (*Nemzetőr-dal – Nationalgardenlied*).³¹

Amikor Kertbeny először írt Aranynak 1850. október 28-án Lipcséből,³² szemmel láthatóan tájékozatlanul kezdte az ismerkedést: Aranyt hiszékeny, hiányos műveltségű vidéki költőnek tartotta, könnyű alannak, akinél működni hitte jól bevált stratégiáját. Mint annyi más személynek Európában, neki is sorsüldözött hazafiként mutatkozott be, aki a forradalom idején betegen feküdt Németországban, s akit a vészterhes hírek végképp lesújtottak. Hazafiúi vállalkozásnak mondta a magyar irodalom külföldi népszerűsítését; utalt a Petőfi-fordításra és arra, hogy Petőfit ő tette Németország-szerte ismertté. Még hírekkel is szolgált róla: hogy Petőfi Párizsban él, noha nem válaszol a neki címzett levelekre. A készülő fordításokból már csak a nyomtatott íveket ígéri megküldeni, tekintve, hogy a kiadó sürgeti, és igencsak kétséges fordítói elveit fejtegeti: Arany szövegeit inkább átköltötte mint szövegűen reprodukálta, mert Petőfi esetében is ez a módszer bizonyult hatásosnak. „Ha Önnek csak a leghalványabb fogalma is van a fordítás nehézségéről, úgy nem fog tőlem méltánytalant kívánni” – írta a Szophoklész és Shakespeare-t fordító Arany. Végül egy sor kéréssel fordult hozzá: életrajzot kért, teljes műveinek jegyzékét, példányokat, Toldiról „minden fellelhető történelmi adatot”, Tompa Mihály elérhetőségét, arcképet, jegyzetet Ilosvairól.

Arany szinte azonnal válaszolt, és bár feltűnt neki, hogy Kertbeny németül írt (rá is kérdezett magyar nyelvtudására), gyakorlatilag jóváhagyta a fordítást azáltal, hogy részletes életrajzot fogalmazott meg számára, melyeknek egyes mondatai hasonlóak az 1855-ben Gyulai Pálnak írt önéletrajzi leveléhez.³³ Arany a jelek szerint tehát komolyan vette Kertbenyt, és még akkor sem visszakozott, amikor Tompa Mihály nem sokkal később felvilágosította, hogy ugyanarról a Karl Maria Benkertről van szó, aki a forradalom előtt Pesten „mind a magyar, mind a német irodalom előtt köznevetség tárgya volt”.³⁴ Akkor látta maga is, hogy mi várható Kertbenytől, amikor az elküldte neki a *Toldi* első három énekének levonatát, melyből kiderült, hogy Tompa nem túlzott, a fordító valóban nyelvi és szövegértési problémákkal küzd. Nem tudta megfejteti például a „puszta tengerében” kifejezést („üres tengerként” értelmezte); a „tikkadtt szöcskéek legelésznek” nála: „keresgélve ugrálnak”; „zászló”-nak fordította a „boglyákat”; a „fajankót” „fánk”-nak olvasta és kalácsnak fordította (azzal védekezett, hogy ezáltal javított a képen), és még több tíz kisebb nagyobb hibát sorolt fel neki Arany.

Kertbeny, aki nem számított rá, hogy Arany ilyen alaposan végignézi a munkát, meglepődött e gondosságon és Arany nyelvtudásán, s mint mindig, amikor lelepleződött, támadásba

³¹ *Hangok a' multból, A' magyar nemzet' nagy napjainak emlékeül*, Összeszedte és kiadta Két magyar honfi, Lipcse, Keil Ernő és Társa, 1851. (Második kiadása már Budán is megjelenhetett, Lipcse–Buda, 1862.) – *Nationallieder der Magyaren*, Uebersetzt von VASFI und BENKŐ, Braunschweig, Verlag von Georg Jeger, 1852. Arany verse a 215. oldalon. Hogy Protmann nem tudott Kertbeny szerepéről e kötetben, ld. DEÁK Ágnes, i. m. Ld. még: CSAPLÁROS István, *A magyar szabadságharc bukása és a januári lengyel felkelés kitörése között*, A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 30–31(1993)/1, 257–259., itt: 257–258.

³² Kertbeny Károly Arany, 1850. október 28., *Arany János Összes Művei* XV., szerk. Keresztury Dezső, *Levelezés I. Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. (a továbbiakban *AJÖM* XV.), 297–300. és 677–680.

³³ Arany János Kertbeny Károlynak, 1850. dec. 23-a körül, *AJÖM* XV. 310. és a jegyzetek: 684–689.

³⁴ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. jan. 10. *AJÖM* XV. 322.

lendült át. Fölényesen, saját érdemeit hangsúlyozva fogadta az észrevételeket.³⁵ Egy részüket jelentéktelennek, a kis számúnak tűnő, teljességgel elhibázott sort pedig megbocsátható bűnnek tartotta ahhoz képest, hogy nagy részét mégiscsak elfogadható módon ültette át. Az elfogadhatóságot azonban igen tágan értelmezte. Február 25-i levelében, melynek tartalmát szintén csak a válaszból ismerjük, Arany megint felhívta például Kertbeny figyelmét, hogy szólásokat és közmondásokat szó szerint nem lehet fordítani, ezeknek az értelmét kell átvenni, vagy pedig német nyelvű hasonló idiómát keresni hozzájuk.³⁶ A kötet megjelenése után többek között ilyen hibákra mutatott rá a bírálókat író Falk Miksa is: az „eszem a szemedet” szólást Kertbeny szó szerinti jelentéssel, „megeszem a szemeidet” alakkal vitte át (nyilván alaposan ráerősítve ezzel a vad magyar állapotokról szóló legendákra és hiedelmekre). Arany levele azonban már nem segített a szövegen. 1851. március elejére a kötet kijött a nyomdából, javítani nem lehetett rajta, legfeljebb megígérni, hogy a következő kiadásban minden hibát és tévedést helyrehoz. A kiadó ugyanis újabb kiadást tervezett, ami azonban nem a következő évben, hanem 1853-ban valósult meg, változatlan szöveggel, ami azt jelenti hogy Kertbeny akkor sem vette figyelembe Arany korrekcióit.

Márciusi levelében Kertbeny ismét furcsa nézeteket fejtetett a jó fordításról. Ha abban egyet is lehet vele érteni, hogy a magyar földrajzi és tulajdonnevekhez, illetve jellegzetesen magyar kifejezésekhez nem szükséges ekvivalenseket keresni, inkább jegyzettel ellátva az eredeti kifejezést használni, a szólások és közmondások tekintetében mai fordítási nézetek szerint sem lehet hasonló módon eljárni. Kertbeny – Arannak ellentmondva – ezeket szó szerint tartja kívánatosnak átültetni, mert a német közönség számára a frázisok így hatnak az újdonság erejével. A német nép kozmopolita – állította –, s minden idegen nyelvi elemet, képzett szót, képet és frázist hajlandó befogadni. Nem a magáéra kíváncsi, hanem az idegen szöveg logikájára, ezért a tükörfordítás hatásosabb, mint a sajáttal való lecserélés. Abban sem értett egyet Arannal, hogy a német közönség hogyan olvas. Kertbeny szerint a műnek csak a koncepcióját és „teljes öntvényét” fogja megítélni, az egyes szöveghelyek egyáltalán nem befolyásolják tetszését vagy nemtetszését. Végül úgy gondolta, hogy a kisebb eltérések azért sem számítanak, mert az idegen olvasó nem ismeri az eredeti munkát. A németek idegen kultúrákra nyitott világpolgári magatartásával az angol bezárkózottságot szembesíti, ahol éppen akkor állította a The Athenaeum kritikusa, hogy Petőfi *János vitéze* ostoba és gyerekes mű, mely nem adható felnőtt ember kezébe.³⁷

Kertbeny a német nép kulturális érdeklődésének részletezésével készítette fel Aranyt a tényre, hogy a *Toldi*ban is, a *Murány ostromában* további fordítási hibákat fog találni, de gondatlanságának nemcsak a nyelvtudás és tehetség hiánya volt az oka. Miközben Arany munkáinak kiadását intézte, mint láttuk, közben több további kötetet szervezett és szerkesztett, s Aranyt saját céljaira igyekezett megdolgoztatni. Március 11-i levelében számolt be arról,

³⁵ Kertbeny Arannak, 1851. febr. 4. és 1851. márc. 11., *AJÖM* XV. 703–709. és 711–718.

³⁶ Arany János levele 1851. január 26-áról elveszett, javításait Kertbeny leveléből lehet rekonstruálni: Arany Jánosnak, 1851. február 4–5., *AJÖM* XV. 331–337. és a jegyzetek: 703–709. A következő levél: Arany Kertbenynek, 1851. febr. 25., *AJÖM* XV. 342–343. és a jegyzetek: 711. Arany e levelét Kertbeny 1851. március 11-i levele alapján lehet rekonstruálni: *AJÖM* XV. 343–349. és jegyzetek: 711–718.

³⁷ *The Hero János. A Peasant Tale – [Der Held János]. By Alexander Petöfi [?]. Translated from the Hungarian, by Kertbeny. Stuttgart, Hallberger; London, Williams & Norgate, The Athenaeum, 1851/1210, jan. 4., 16–17. Ld. erről bővebben TÖRÖK Zsuzsa tanulmányát jelen lapszámunkban.*

hogy akkor készül nyomdába adni a *Hangok a múltból* című, már említett antológiáját mintegy 130 forradalmi költeménnyel, melynek kiadója egy Lipcsében tartózkodó zsidó diák lesz, s miután Batthyányról és Görgey fegyverletételéről semmit sem talált, Aranytól kért sürgősen „egy pár nagyon szép elégiát”.³⁸ Szintén Aranytól kért anyagokat a száz magyar költőt felvonultató, a magyar irodalmat reprezentáló antológiába, mely Drezdában 1853-ban, második kiadása pedig 1854-ben jött ki a sajtó alól.³⁹ Egyidejűleg Brockhausnak dolgozott, a *Conversations-Lexikon* számára írta az összes magyar tárgyú szócikket. Fordítani készült Toldy Ferenc irodalomtörténetét, és Tompa Mihály, Garay, Vörösmarty, Katona, Zrínyi német kiadását tervezte.⁴⁰

Ilyen gyors és feszített tempóban, ráadásul egyik városból a másikba utazgatva, pénzzavarokkal küzdve, adósságokat maga mögött hagyva természetes, ha az irodalmi szöveg minősége jelentette számára a legkisebb gondot. 1854-ben Aranynak részletezte is munkamód-szerét: számára az a lényeg, hogy a kiadóktól megkapja az előleget, melyből legsürgősebb adósságait fedezheti, s ennek fejében látszólag teljesítse a szerződés feltételeit. A kiadókkal való tárgyaláshoz referenciák szükségesek, ezeket igyekszik megszerezni a nagynevű pártfogók mondatai által. 1854-ben Arany is arra kérte, engedje meg, hogy a neki írt néhány türelmesbbit mondatot közétegye (így használta pl. Jósika Miklós mondatait is): „Szeretném majd annak idején mindezen dokumentumokat akár ócsárlóak, akár dicsérőék, irodalmunk használatára és hasznára összegyűjtve magyarul kiadni. Megengedi, hogy akkor az Ön kedves levelét is kinyomassam?”⁴¹ Az előleg felvétele mellett időnként a kötet bevétele is számított (Bettina von Arnim finanszírozta például a *János vitéz* megjelenését, a példányok bevételét a szerencsétlen sorsú magyar fordítónak engedve át),⁴² és Kertbeny a példányok gyors, nagyszámú eladása érdekében fejtett ki reklámtevékenységet. Megszervezte a bírálatok megírását, megjelenését, és ehhez személyes ismeretségi körét mozgósította.

Tevékenysége értékelhető jóindulatúan identitáskeresésnek, ahogyan többek között Takács Judit tette,⁴³ de oly módon is, hogy az Európa felé átjárást jelentő német nyelvterületen az 1850-es évektől egy ilyen mindenre elszánt kalandor reprezentálta a magyar irodalmat.

³⁸ AJÖM XV. 713.

³⁹ *Album hundert ungrischer Dichter*, In eignen und fremden Uebersetzungen herausgegeben durch C. M. KERTBENY, Dresden, Robert Schaefer–Pesth, Hermann Geibel, 1853. [Életrajzi és magyarázó jegyzetekkel, a korábbi német fordítások válogatott bibliográfiájával, szótárral.]. Második kiadás: uo., 1854. A gyűjtemény Aranytól négy költeményt tartalmaz: *Im Herbste* (Ősszel, 1849), 105. sz., 390. old. (A költemény fordítása M. R. szignóval először az Ostdeutsche Post 1851-es évfolyamában jelent meg.) *Familienkreis* (Családi kör, 1850), 112. sz., 411.; *Dante* (1851), 118. sz., 432.; *Der ungrische Michel* (Magyar Misi, 1852), 131. sz., 480.

⁴⁰ GARAY János költeményeit 1854-ben és 1856-ban jelentette meg két különböző kiadónál: *Dichtungen von Johann Garay*, Aus dem Ungrischen übersetzt durch KERTBENY, Pest, Hrsg. auf Kosten von Julius Számvald, 1854.; *Dichtungen von Johann Garay*, Aus dem Ungrischen übersetzt durch KERTBENY, Zweite Auflage, Wien, Carl Helf, 1856.; Vörösmartyt 1857-ben adta ki, a következő évben ismét Petőfit rendezte sajtó alá Friedrich Bodenstedt előszavával, majd LISZNYAI Kálmánt igyekezett népszerűsíteni: *Gedichte von Koloman Lisznyai*, Aus dem Ungrischen übersetzt von K. M. KERTBENY, München, Matth. Rieger'sche Buchhandlung, 1859. Ezután, az 1860-as évek elején megint Arany János következett.

⁴¹ Kertbeny Aranyak, Buda, 1854. jan. 9. AJÖM XVI. 367–376. és 945–956.

⁴² Ld. TURÓCZI-TROSTLER, i. m., 202.

⁴³ TAKÁCS Judit, *Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága*, Holmi 20(2008)/12, 1613–1626.

Nem véletlenül írja Endrődi Sándor 1873-ban, németországi tapasztalatait összegezve: „... én hallottam, midőn Petőfit Kertbeny fordításában *kinevették* s pirultam, boszankodtam ama vakmerő önkényeskedés miatt, melylyel a legszebb költeményeket megcsonkítja...”⁴⁴

3. A Toldi és a Murány ostroma fogadtatása 1851-ben

Az 1851-es Arany-kiadás paratextuális elemei ugyanolyan felépítésűek, mint a Petőfi-fordításé. A kétkötetes munkát átfogó mottó a neves angol író, Sir Edward Bulwer-Lytton Schiller-életrajzából származik, s arról szól, hogy ha egy szerző Homéroszt a maga lényegi vonásaiban akarja követni, akkor szükségszerűen saját nemzete múltjához fog fordulni. A mottó három tekintélyes névvel vezeti fel Arany munkáit (Bulwer-Lytton, Homérosz, Schiller), egyben az értelmezési és kritikai szempontokat is sugallja. Az ajánlás ezt követően Alfred Meißner német költőnek és írónak szól. Meißner neve az 1846-os, népszerűnek bizonyuló történeti eposza, a *Ziska* révén is ide kerülhetett volna, azonban Kertbeny ehelyett személyes találkozásukat, a Párizsban és Frankfurtban együtt töltött rövid és boldog idejüket örökíti meg („als Erinnerung an ein frohes Zusammentreffen in Paris und Frankfurt a/M.”), a következő oldalon pedig Meißner egyik szerelmes költeményéből (*Begegnen – Találkozás*) olvasható az első versszak. A cseh származású Meißner neve ekkor még köztisztvisletben állt, csak később devalválódott, miután kiderült, hogy műveinek egy részét a vele nagyon szoros barátságban élő, szintén cseh származású Franz Hedrich írta. Miután mindketten – feltehetően érdekből – házasságot kötöttek és Hedrich szerencsejátékon eljátszotta felesége vagyonát, zsarolni kezdte Meißnert, aki 1885-ben emiatt öngyilkosságot követett el. Hedrich ezután tette közzé levelezésüket és annak történetét, hogy együttes életük során hogyan publikálta barátja a saját neve alatt az ő műveit.⁴⁵

A Meißnernek szóló ajánlás után Arany János életrajza és művének a német irodalmi viszonyok közé helyezése következik, amit az olasz költőnőtől, Rosa Taddeitől vett idézet vezet fel. Ahhoz képest, hogy Aranyt a mottó Homérosz-követő epikusként aposztrofálja, az életrajzi portréban és irodalmi méltatásában erre már semmi sem utal. Kertbeny – igaz, hogy Arany levele nyomán, de hosszan ecseteli Arany gyermekkorát, ifjúságát, pályakezdését, a hangsúly azonban a Petőfivel való kapcsolatára és a forradalomban betöltött szerepére esik, vagyis Aranyt ugyanazon kulcsszavakkal próbálja érdekessé tenni a német olvasó számára, mint amelyek addig is működőképesnek mutatkoztak.⁴⁶ Majd az etnotoposszal próbálkozik: Petőfi és Arany – írja Kertbeny – a magyar irodalom egének két csillaga, s bár az egyik lírikus, a másik epikus, mindketten ugyanannak a népléleknek a kifejezői. Petőfi dalait az országban mindenki énekli, s Arany rá hasonlított, mert ő is népies és naiv. Miután azonban itt a csikósokat, a délibábokat és a zsványokat nehezen lehetett érvényesíteni, behozza a régiesség és történetiség mozzanatát. Kertbeny elmondja, hogy a magyar irodalom ezernél is több epi-

⁴⁴ [ENDRŐDI Sándor], *Rendetlen levelek a „Figyelő” szerkesztőségéhez*, Figyelő 3(1873)/51, dec. 21., IV. levél, 611–614.

⁴⁵ Alfred Meißner – Franz Hedrich, *Geschichte ihres literarischen Verhältnisses auf Grundlage der Briefe...*, Von Franz HEDRICH, Berlin, Otto Janke, 1890.

⁴⁶ Az *AJÓM* XV. kötetében a 684–689. oldalon olvasható Arany életrajzában magyar fordítása a kötetből, Sándor István azonban nem közli az ez után következő részt, ahol Kertbeny Arany művéről, a magyar és német irodalmi viszonyokról ír. Ezt ld. *Erzählende Dichtungen von J. Arany...* 1851, I. k., VII–XXIV.

kus művében gyakran ismétlődnek bizonyos események és személyek, későbbi költők nemegyszer feldolgozzák elődeik témáit, azonban az új alkotók általában gőgösen utasítják el a régiek naiv és kezdetleges műveit. Arany abban különbözik tőlük, hogy ő elolvasta és felhasználta Ilosvai munkáját. Természetesen jobbat akart nyújtani Ilosvainál, de hű utódként, akárcsak Petőfi, nem dobta el magától atyai örökségét.

A német irodalomból két párhuzamot említ Kertbeny: a német líra Heinével elérte csúcspontját, ahonnan egyre több költő fordul az epikus műfajok felé (Redwitz, Doerr, Kinkel, Geibel, Grün, Meißner és Theodor Fontane); Arany *Toldija* azonban egy másik irányzattal is rokonítható, mégpedig a falusi történetekkel (Dorfnovellen), mely műfaj – kinőve gyermekkori betegségeit – erőteljes és plasztikus műveket tud felmutatni. Végül még egyszer megerősíti a Petőfi–Arany-párhuzamot és a falusi irodalom hasonlóságát azzal, hogy közös céljukat a nép eredeti fantáziavilágának megjelenítésében határozza meg. A *Toldit* tartalmazó első kötet végére Kertbeny – akárcsak Petőfi esetében – szótárt készít a legfontosabb kulturális és történeti motívumok magyarázatával és részleteket fordít le Ilosvaiból.

A *Murány ostromát* tartalmazó második kötetet Kertbeny a *Von der schönen Rosamunde* című románc-ciklus szerzőjének, Theodor Fontanenak ajánlja, Arany művének is a románcműfajhoz való hasonlóságát sugalmazva. Elébe – ezúttal szerencsés választással, a történet jellegét hangsúlyozva – egy Pascal-idézetet helyezett el a *Gondolatokból*: „A szívnek vannak érvei, miket nem ismer érvelő eszünk.”⁴⁷

Formailag jól felszerelt kiadásnak tűnik tehát a két Arany-kötet. A hiányosságok a Petőfi-előszóhoz viszonyított eltérésekben és a megjelenés kontextusában mutatkoznak meg. Míg Petőfi a hazáért és az emberiségért küzdő világpolgárként, az őseredeti magyar néplélek megtestesítőjeként, egzotikus magyar tájak és típusok termékeny költőjeként keltett érdeklődést, ha mégoly rossz fordításban is, Aranyról egy ezzel ellentétes kép rajzolódott ki, és ennek részben Kertbeny tájékoztatlansága volt az oka, részben az, hogy mindenáron az etnopoézis motívumainak, Petőfinek és a magyar népdaloknak a kontextusát igyekezett érvényesíteni. Arany elbeszélő művészetét népiesnek és naivnak tudta ugyan felmutatni, de Petőfihez képest ez az epikus teljestmény mégiscsak a régi magyar irodalom archaizáló utánköltésének tűnt fel. Arany alkotói termékenysége is elmaradt e beállításban Petőfié mögött, hiszen addig mindössze négy nagyobb művet írt, abból *Az elveszett alkotmány* a külföld számára érthetetlennek bizonyult; s végül iskoláit be nem fejező, kevésbé képzett, nyelveket nem beszélő vidéki költő lett belőle, akit legfeljebb a német falusi történetekkel lehet rokonítani. Érdekessége mindössze a Petőfivel való barátsága maradt és az a tény, hogy Petőfi nagyra értékelte művét. Kertbeny igyekezett is visszaterelni az olvasó figyelmét a magyar lírára, azon belül nemcsak Petőfire, hanem népköltészeti fordítására is, melynek adatait – reklámként – beszerkesztette az előszóba.

Amikor Arany meggyőződött Kertbeny gyenge képességeiről és átnézte a három nyomdaívet a *Toldi* fordításából, minden udvariassága ellenére is a visszalépési szándék érezhető nála. 1851. február 25-i levelében azt írja Kertbenynek, hogy véleménye szerint a *Toldinak* nem lesz sikere Németországban. Arany levele elveszett, így nem lehet tudni, pontosan hogyan hivatkozott eközben arra, hogy Robert Burnst sem tudták megkedvelni a németek, Kertbeny mindenesetre azzal utasítja vissza az ellenvetést, hogy Burns műveinek kilencféle német fordítása éppenséggel annak népszerűségére utal, vagyis Aranynak nem sikerült lebe-

⁴⁷ Ford. PÓDÖR László.

szélnie a kiadásról azt a Kertbenyt, aki úgy jellemezte magát egyik későbbi levelében, hogy céljai elérésében a „tolakodásig szívós”.

Arany ezután megszakította a kapcsolatot, egészen 1852. június 1-jéig nem írt német fordítójának. Ekkor kapta ugyanis kézhez – egy év késéssel – a német és osztrák lapokból származó bírálatokat, melyeket Kertbeny sajátkezűleg másolt le számára. Kertbeny, aki ekkor már Pesten tartózkodott – feltehetően a német rendőrség elől menekülve, de újabb életrajzi adatai szerint korántsem szabadságharcos múltja miatt –, előbb egy békés hangú levélben válaszolt. Elküldte Aranyaknak Theodor Fontane ajándékát, a „Szép Rozamunda” egy példányát, mellyel a magyar költőnek szóló tiszteletét óhajtotta kifejezni.⁴⁸ Még ugyanezen hónap végén azonban egy minősthetetlen hangú levelet írt. Ismertette először is a száz magyar költőből álló antológiájának beosztását és szöveganyagát, és azt kérte, Arany nyilatkozzon, hogy elégedett-e a tőle választott két vers (*Ősszel, Családi kör*) fordításával, mert így akar védekezni az ellen az „arcátlan zsidó gyerek” ellen, aki az Ost-Deutsche Post című bécsi lapban megtámadta öt munkái minősége miatt.⁴⁹ Emellett meg is fenyegette Aranyt: ha nem válaszol, akkor javítások nélkül fogja kinyomtatni a szöveget. S nemcsak magánemberként volt udvariatlan, hanem fordítóként is: törvényekre hivatkozott, melyeket ezúttal nagyon is jól ismert. Arany ugyanis – végigolvasva a *Toldiról* és *Murány ostromáról* készült német kritikákat – eltiltotta az avatatlan közvetítőket (feltehetően Kertbenyre célozva), hogy frissen megjelenő művét, *A nagyidai cigányokat* németre ültessék át,⁵⁰ mire Kertbeny tudatlannak és tájékozatlannak minősítette Aranyt, aki nincs tisztában a szerzői jogok nemzetközi gyakorlatával, illetve az osztrák és német sajtótörvényekkel:

„...amit kinyomtattak, közkincs, s bárkinek joga van megbírálni, más nyelvre fordítani, magyarázni stb. Ön tehát a Nagyidai cigányok fordítását illető óvásával (amely műve egyébként nagyszerű, de lefordíthatatlan) csak nevetségessé tette magát, bizonyítván, hogy sem a sajtótörvényeket, sem az általános jogszabályokat nem ismeri. Egyébként nyugodt lehet: én nem fordítom le legújabb eposzát, és rajtam kívül nehezen fog akadni valaki, aki ezt a kemény és hálátlan munkát vállalja.”⁵¹

Ugyanezt válaszolta Kertbeny 1854-ben is, amikor tudomást szerzett róla, hogy Aranytól a *Toldi estéjét* Kolbenheyer Móric fordítja németre:

„Kötelességem az európai közönség iránt, hogy mivel az Ön nevét elsőnek én tettem a világban ismertté, most németül kiadjam annak a műnek második felét is, amelyet oly tetszés fogadott, amely azonban művészileg lezárttá mégis csupán ezzel a kiegészítéssel válik.

Ebben a szándékomban sem Ön, sem az Ön tisztelt kiadó ura nem akadályozhat meg, minthogy fordításomat, miként a többit is mind, külföldön jelentetem meg, ahol erre nézve az osztrák sajtótörvényeknek, amelyek belföldön is csupán egyéves védeltséget nyújtanak, semmiféle befolyásuk nincsen. Egyébként ez az elhatározásom csak kíváncsú lehet mindkettejüknek, minthogy egyazon mű

⁴⁸ Kertbeny Károly Aranyaknak, Pest, 1852. júl. 1., *AJÖM* XVI. 68–69. és 828–830.

⁴⁹ A kritikai kiadás jegyzetei nem oldják fel: a „zsidó gyerek”, akire Kertbeny céloz, Moritz RATH, vagyis RÁTH Mór, aki a jelzett lapban közölte M. R. szignó alatt az *Ősszel* német fordítását (*Im Herbste*, Ost-Deutsche Post 1851, 280. sz.)

⁵⁰ Az óvás szövegét sem SÁNDOR István, a kritikai kiadás XVI. kötetének egyik sajtó alá rendezője, sem mi nem találtuk meg. Voinovich Géza ugyan említi Arany-életrajza második kötetében, de forrást nem ad meg hozzá. Ld. VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1931, 194.

⁵¹ Kertbeny Károly Aranyaknak, 1852. júl. 31., *AJÖM* XVI. 84–86. és 835–838.

több fordítása mindig annak kiválósága mellett szól, tehát minden fordítás egyre nagyobb kelendősegre számíthat, s azonfelül e mű értéke is eklatánsabbá lesz az összehasonlítás által.”⁵²

Arany ezen a ponton mondta fel levelezésüket, de Kertbeny az elutasító levelet is bátorításnak és elismerésnek értelmezte át. 1854-ben – abban az időszakban, amikor Protmannnal tárgyalt esetleges besúgói alkalmazásáról – egy nagyon hosszú, kitérő és magyarázkodó önjellemzést írt Aranyinak, mindeközben tovább tetézte a sértegetéseket is, amikor a támogatást kérő levél végén a *Családi kör* című verset fölényesen Burns-utáznak nevezte: „Különben az Ön »Családi kör«-e Burns »the Cotter’s Saturday-night«-jének szerencsés utánzata, sőt egy helyen egyaránt előfordul Önnél és Burns-nél ugyanazon kép; Önnél a 412. lapon a 17. és 18. sor, ahol a leány a vasat tüzesíti, hogy ruháját vasárnapra kivasalja.”⁵³

Kertbeny lépéseiből és az összegyűjtött német bírálatokból Arany a jelek szerint levonta a következtetést. Világossá vált számára, hogy a külföldi fogadtatásnak két nagyon fontos feltétele van: a *jó szöveg* és a *jó szervezés*. Ez utóbbiban elismerte Kertbeny igyekezetét, de azt is tapasztalta, hogy jó szöveg nélkül az agilis szervezés inkább káros, mint hasznos, és annál károsabb, minél gyengébb a szöveg. „Kertbeny fordításainak minden ódiума rá, a költőre száll vissza” – Sándor István szerint ilyen szavakkal fogalmazhatott egy elveszett levelében, melynek tartalmát Kertbeny válaszából ismerhetjük.⁵⁴ Vádolja Kertbenyt, hogy nem vette figyelembe a javításait, és a művek hemzsegnének az értelmet csorbító tévedésektől, melyeket azután a legmagasabb körökig is eljuttatott. Aranyt a Burns-fordításokon való elmélkedés is rádöbbsenhetette, hogy kis nyelvek esetében még fontosabb a minőségi fordítás és jó tájékoztatás, mint a nagyobb kultúrák szövegeinél, mert míg ott sokan lehetnek, akik az adott nyelvet ismerik és ellenőrizni tudják az áttétel hitelességét, kisebb nyelvek esetében a fordító az egyetlen közvetítő az eredeti és célnyelv között. Ezzel egyébként maga Kertbeny is tisztában volt, amikor azzal replikázott egyik korai levelében, hogy az olvasó úgysem érti az eredeti művet, tehát nem fogja észlelni a tévedéseket. Kertbeny egész játszmáját erre az üres és átjáró nélküli kultúraközi hiányra építette rá.

Műveinek nem túl kedvező fogadtatásáról – hiába állította Kertbeny az ellenkezőjét –, Arany korábban is tudott. Egy Tompa Mihálynak szóló, szintén elveszett levélben célzott rá, hogy éppen egy elmarasztaló bírálatot olvasott a *Toldiról*.⁵⁵ Feltehetően a Wanderer című bécsi lap május 14-i, 224. számát láthatta. A Wanderer 1849 után nagy alakú politikai napilappá alakult, s magyar munkatársként dolgozott benne Falk Miksa, tőle ered Kertbeny fordításainak ismertetése.⁵⁶ Azt a tényt, hogy Aranyt Kertbeny vezette be a német irodalomba, egyenesen sorscsapásnak tekinti. „Arany úr nem tiltakozhat majd a fordítás ellen, hiszen abban olykor olykor akad egy és más, amit valóban ő, a költő mondott, de azt sem engedheti meg, hogy ezt az együgyű fecsegést munkája hű másolataként adják ki.” Kertbeny ugyanis „a magyar verseket nem érti s németeket írni nem tud”. Sajnálátát fejezi ki Falk, hogy Aranyt

⁵² Kertbeny Károly Aranyinak, Pest, 1854. nov. 10., *AJÖM* XVI. 505–506. és 1003–1004.

⁵³ Kertbeny Károly Aranyinak, 1854. jan. 9., *AJÖM* XVI. 945–956.

⁵⁴ Arany János Kertbeny Károlynak, 1852. aug. 1., *AJÖM* XVI. 86.

⁵⁵ Arany János Tompa Mihálynak, 1851. nov. 12 körül, *AJÖM* XV. 411.

⁵⁶ Ld. még: RÓZSA Mária, *A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1851–1861*, Magyar Könyvszemle 112(1996)/1, 41–66.

ezek után a legjobb fordítás sem fogja rehabilitálni, s a kiadó is alászállította nevét a „tákolmány” felvállalásával.⁵⁷

A Kertbeny által megküldött többi kilenc cikk, és azok is, amelyeket nem másolt le Aranyra,⁵⁸ ha nem fogalmaztak is olyan élesen, mint Falk, alátámasztották Arany sejtelmait arról, hogy a német fordítás nem tudja átadni műveinek poétikai sajátosságait, illetve hogy a német irodalomban nem lesz fogadókészség irántuk. A bírálatok – megjelenési helyüket tekintve – nagy területet ölelnek fel, széles körű terjesztésről tanúskodnak Németországban is, Ausztriában is. Van közöttük frankfurti lap (Didascalia), lipcsei (Grenzboten és Deutsches Museum – az utóbbit Kertbeny említette, de nem küldte el), brémai (Weser Zeitung), augsburgi (Augsburger Allgemeine Zeitung), berlini (National Zeitung), kölni (Kölnische Zeitung), hamburgi (Hamburger Literarische und Kritische Blätter) és bécsi (Ost-Deutsche Post, Wanderer, Wiener Zeitung – ezt utóbbit Kertbeny nem is említette és nem küldte meg Aranyra, feltehetően a levele után jelent meg, már bécsi agitációjának köszönhetően). Valamennyi bírálat – a Wiener Zeitung névtelen kritikáját kivéve, aki egyértelműen dicséri az átültetést – említést tesz a fordítás rossz minőségéről, ám a szövegekből erőteljesen kirajzolódik Kertbeny munkájának más negatív hatásai is.

Mivel a magyar vonatkozású kötetek időben nagyon közeli megjelenésűek voltak és Kertbeny együtt is osztotta szét őket a lapoknak, leendő kritikusainak, ismerőseinek és ismeretlen tekintélyeknek (még a bajor királyi udvarnak is küldött belőlük), szinte valamennyi bírálat együtt kezelte Petőfi verseit, a népdalválogatást, a *János vitézt* és Arany két elbeszélő költeményét. Az akkor már neves klasszika-filológus, nyelvész és lexikográfus, Lorenz Diefenbach például két külön cikkben ugyan, de előbb ír a népdalkötetről, mint Aranyról. Az első, néhány soros glossza szerint a népdalválogatás a különös, egzotikusnak tűnő magyar nép „békésebb területeire” viszi az olvasót.⁵⁹ A Grenzboten kritikusa, akiről Kertbeny úgy hiszi, hogy Julian Schmidtről, az újabb kutatások szerint azonban későbbi szerzőtársáról, Eisler (Vasfi) Mórról van szó, a négy kötetről egyszerre ír, és a legnagyobb teret a népdaloknak szenteli.⁶⁰ Bizonyítékai ezek annak – mondja –, hogy a magyar népnek is van annyi költői érzéke, mint más népeknek. Azt kívánja az újjászülető magyar irodalomnak, hogy ne hagyja magát elcsábítani más népek elszürkült és mesterkélt műköltészete által, mint az oroszok és lengyelek, hanem maradjon meg a maga eredetiségénél.

Friedrich Bodenstedt, a neves Kaukázus-utazó, akinek útirajzai, az „Ezeregy nap Keleten” (*Tausend und ein Tag im Orient*, Berlin, 1851), illetve a Mirza Shaffy-dalai⁶¹ Kertbeny kötetei-

⁵⁷ A cikk és magyar fordítása: *AJÖM* XV. 757–758.

⁵⁸ A Kertbeny által elküldött cikkek (Didascalia, Grenzboten, Weser Zeitung, Augsburger Allgemeine Zeitung, National Zeitung, Wanderer, Kölnische Zeitung, Ost-Deutsche Post) magyar fordításait SÁNDOR István közli az *AJÖM* XV. kötetében (739–768), a többi írás eredeti megjelenési helyéről származik, a szükséges részeket e tanulmány szerzője interpretálta, illetve fordította (H. F. K.).

⁵⁹ Lorenz DIEFENBACH, *Ausgewählte ungarische Volkslieder...*, Didascalia (Frankfurt) 1851/79, ápr. 2.; uő., [a *Toldi* és a *Murányi ostroma* fordításáról], Didascalia (Frankfurt), 1851/107, máj. 5.

⁶⁰ EISLER Mór, *Ungarische Poesien – Der Held János, – Gedichte von A. Petőfi, – Ungarische Volkslieder, – Erzählende Dichtungen von J. Arany*, Grenzboten (Leipzig) 1851/20, máj. 16.

⁶¹ *Die Lieder des Mirza Schaffy*, Berlin, Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1851.; a kötetnek a század végéig több mint 150 kiadása volt, noha Bodenstedt 1874-ben beismerte, hogy a dalokat ő költötte. Az 1850-es években azonban Bodenstedtet fordítónak tekintették. Ez magyarázza, hogy Heimann Jolowicz (1816–1875) a *Polyglotte der orientalischen Poesie* (In metrischen

vel egy időben jelentek meg, s aki később először írt Kertbeny Petőfi-kiadásához, végül akitnek dalaiból – abban a hitben, hogy eredeti perzsa anyagról van szó – Arany is fordított, a brémai *Weser Zeitung* vasárnapi mellékletében cím szerint is kiemelve (*Zur Volkspoesie*), kizárólag a népdalokkal foglalkozott,⁶² és a német költészet állapotát felől értékelte azt. Úgy látta, hogy az újabb német költészet válságban van, az üvegházivá satnyulás fenyegeti, ezt bizonyítja az akkor megjelent *Amaranth* című antológia, mely hatalmas népszerűsége tette szert, anélkül, hogy olvasói a klasszikus német lírát ismernék. Ezért – nyilván saját vállalkozását is ide értve – fontosnak tartja, hogy a műköltészet időnként a népköltészet talaján frissüljön fel, származzon az a német tölgyesekből, a spanyol narancsligetekből, a skót hegyvidékekről, az orosz steppékről vagy a magyar pusztáról. Lessinget idézi, aki szerint költészet mindenütt születik, s egyáltalán nem a művelt rétegek és népek előjogaihoz tartozik. Ezért öröndetes a magyar népdalok megjelenése, mely teljességgel ismeretlen a német olvasó számára. Kertbeny fordítása olykor gyámoltalan, de kárpótolt érte az átültetés hűsége, ezért aki kézbeveszi, nem fogja letenni „belső jóérzés” nélkül. Bodenstedt végül öt népdalt közölt mutatványul.

Karl Ohly az *Augsburger Allgemeine Zeitung* mellékletében teljes cikkének az *Aus der Pustten* (*A pusztákról*) címet adja, és szintén együttesen kezeli a magyar irodalomból megjelent műveket.⁶³ Akárcsak Bodenstedt, részben a német költészeti állapotok felől ítéli meg a magyar anyagot, részben azt a pusztai etnoromantikára, egzotikumra épülő magyarságképet erősíti fel, amit korábban Petőfivel kapcsolatban is tapasztalni lehetett. S nem mentes írása a német szellemi kozmopolitizmus dicséretétől sem. A népek testvériesülésének útját szerinte addig két figyelemre méltó dolog egyengette: a vasút és a német romantika, mely új tájak felfedezésére képes, magába olvasztva azok költészetét. Ezek egyik legjelentősebbje a háborúja által is érdeklődést keltő magyar nép világa. Azé a Magyarországé, melyet a puszták vadon költészete, az izzó tokaji szőlő és „velős, buján buzgó dalai” jellemeznek, majd mindehhez példát is idéz – Karl Becket. Kertbeny kötetei véleménye szerint ehhez az érdeklődéshez járultak hozzá.

A németországi sajtóhoz képest új szempontokat is tartalmaznak a bécsi lapok, ahol a birodalmi tudat jegyében még az az etnoromantika sem mindig úgy működött, mint a német

Übersetzungen deutscher Dichter mit Einleitungen und Anmerkungen von dr. H. Jolowicz, Leipzig Otto Wigand, 1853) című kötetében Bodenstedt fordításaként vette fel Mirza Shaffy verseit a perzsa költők közé (587–592. old.). Voinovich Géza szerint innen fordított le Arany három dalt 1856-ban a *Hölgyfutár* számára, *Mirza Shaffyból* közös cím alatt. Az alcíme a három fordításnak: *Zuleikához*, majd római számokkal különíti el a három részt. A következő darabokat ültette át: *Mirza Schaffy rühmt die Anmuth* (Aranyánál az I. rész); a *Weinlied* című sorozatból a cím nélküli részlet első sora: „Im Garten klagt die Nachtigall...” (Aranyánál a II. rész); a *Sprüche die Weisheit* sorozatból a következő négysorost: „Wo sich der Dichter...” (Aranyánál a III. rész). A perzsa daloknak egyébként más magyar fordításai is megjelentek a korszakban: 1858-ban Berecz Károly készített válogatást, a század vége felé, évszám nélkül pedig Sziklai Somától jelent meg a teljes Mirza Shaffy-kötet. Bodenstedt 1878-ban Magyarországon is járt, a Petőfi Társaság hívta meg és díszesen fogadták, de Arannyal nem találkozott. (Ld. Fővárosi Lapok 1878/18, jan. 22., 86.)

⁶² Friedrich BODENSTEDT, *Zur Volkspoesie*, Sonntagsblatt zur Weser-Zeitung (Bremen) 1851/20, máj. 18.

⁶³ K. O. [KARL OHLY], *Aus den Pustten, zur Kritik ungarischer Litteratur-Erscheinungen* (A pusztákról, A magyar irodalomból megjelent művek kritikájához), Beilage zu Nr. 166. der Allgemeinen Zeitung (Augsburg), 1851/166, jún. 15., 2651–2653.

olvasók esetében. Az Ost-Deutsche Post névtelen kritikusa hosszú írását ugyan Arany műveivel kezd, de az ironikus hangú műértelmezés végén kitér a népdalokra, és igen lesújtó véleménnyel nem lát bennük mást, mint a magyar nép eltűnését, elértéktelenedését mind nyelvben, mind szellemiségében. E dalokban, mondja a bíráló, nincs más, mint lólopás, rablóvilág, kóborló szerelem, siránkozás. Mi lehetett volna a magyarból, sóhajt fel a szerző látszólagos részvétellel, ha az évszázadok során ápolta volna a nyelvét. Végül egy népdalidézetrel, politikai intellemmel zárja cikkét, Mária Terézia bölcsességének megszívlelésére intve a kortárs osztrák kormányt: „Természete a magyarnak, / Hogy a jussát nem hagyja, / De ha bánni tudsz vele, hát / Az ingét is od’adja.” E politikai zárlat lekerekíti a kritika tartalmi és szellemi alapgondolatát, mely a magyar nép „németségét” („magyar-német”) kiemelő címben is megfogalmazódik.⁶⁴

Ha ide vesszük a Wiener Zeitung ugyancsak névtelen írójának indító mondatait is, miszerint a magyar nép keleti eredetű volt, de maradt is, mert a nyugati civilizáció alig volt rá befolyással,⁶⁵ akkor összesíteni lehet a felsorolt cikkek magyarság- és magyar irodalomszemléletének főbb vonásait. Egyes cikkek a keletiességeknek a pozitívumait emelik ki (természetközelség, érintetlenség, szűziesség, meg nem rontottság, az elgyengülő nyugati civilizáció felfrissítésének lehetséges nyersanyaga), mások – főként Ausztriában – inkább a negatívumait (durvaság, bűnözés, civilizálatlanság, vadság, műveletlenség). Vannak e szembeállításnak irodalmi jellegű következtetései, melynek során sajátosan „keleti irodalomról” beszélnek: képgazdagságról, reflexió nélküliségről, műnemi és műfaji jellegzetességekről. A National Zeitung szerzője például úgy véli, a keleti, ázsiai eredetű népeknél, mint a magyaroknál is, nem a dráma a domináns műnem, mert az a civilizált népeknél fejlődött ki, hanem a líra és az epika. S végül vannak a nemzeti karakterisztikának transzparensabb politikai vonatkozásai: a német kultúrfölény gondolata éppúgy megtalálható a cikkekben, mint a hagyományozódó osztrák birodalmi gondolat, a kozmopolita liberális eszme éppúgy, mint a magyarok szabadságharcát „bukott háborúnak” tekintő vélemény.

Arany műveit azonban nemcsak a nép és népköltészet ilyen irányú interpretációi veszik körül, hanem a Petőfivel való összevetés is visszatérő elemnek bizonyul. A Petőfi–Arany oly nagy pályát befutott párosítása elsők között fogalmazódik meg Kertbeny előszavában. Ebből azonban a legkülönbélebb következtetésekre adódott alkalom a cikkírók számára, különösen Petőfi eltűnésének hírével és Arany életrajzával megismerkedve. Petőfi ragyogó géniusza, őseredeti tehetsége, népdalkincset beolvasztó költészete mellett Arany „csak” homéroszi jellegű epikus maradt, aki naiv és népi tónusban ugyan, de régvolt ponyvadalnokok utánköltőjeként inkább a régiséget, a múltat szólaltatja meg. Karl Ohlyn kívül egyiküknek sem jutott eszébe például Goethét és a régi német népkönyv alapján alkotott *Reineke Fuchst*ot idézni

⁶⁴ [–], *Zur ungarisch-deutschen Literatur* (A magyar-német irodalomhoz), Ost-Deutsche Post 1851/150, jún. 26.

⁶⁵ [–], *Erzählende Dichtungen von Johann Arany...*, Abendblatt der Wiener Zeitung 1851/115, máj. 19., 458. és 1851/116, máj. 20., 463.: „... die mit jener den östlichen Ursprung und dadurch die Eigenthümlichkeit und die von der Civilisation des Westens noch wenig berührte gesunde Naturkraft gemein haben”.

párhuzamként. Ezt a párhuzamot majd Arany állítja fel a maga írásában az 1850-es és 60-as évek fordulóján.⁶⁶

Arany hiányosnak megrajzolt képzettsége és tudása a „vidékiesség” gondolatát csalogatta elő a bírálókból, szintén nem függetlenül Kertbeny előszavától. Erre utalt a Wiener Zeitung kritikusa, amikor – nyilván Beck és Dux nemzetkarakterológiáját is megidézve – sajátos magyar költőpályaként vázolta Petőfi és Arany iskolai képzésének megszakadását, és ironizálva idézte, amikor Aranynak, Nagyszalontára visszatérve, sikerült – nem írnia.⁶⁷ Hasonlóképpen vélekedik a szintén bécsi kiadású Ost-Deutsche Post recenzense, amikor a szegény pusztai nép körében terjedő Toldi-mondát Arany sorsához hasonlítja: ilyen az az egyszerű, szerény szalontai tanító is, aki még nyelveket sem tud, de az „egyszerű természetűek fölé az Isten lelke száll”.

Újabb szemponttal gazdagodik a recepció Moritz Carrière írásában, a Deutsches Museum-ban. Carrière író és filozófus volt, akiről Kertbeny úgy tájékoztatott, hogy a Petőfi-rajongó Bettina von Arnim intim barátja.⁶⁸ Ez idő tájt a Freie Hessische Zeitungot szerkesztette, 1854-től a müncheni egyetem művészettörténeti tanáraként működött. Írását Bettina von Arnim Petőfihöz szóló versével kezdte, majd hosszabban szól Petőfiről, a magyar népdalokról és Kertbeny gyenge fordítói teljesítményéről, ezután tér rá Arany műveire.⁶⁹ Míg Toldi fizikumában más bírálók a magyar Herkulest, illetve a magyar Sámson-t látták,⁷⁰ Carrière a német Parcivalhoz hasonlítja, és a *Trisztán és Izolda* utánzatának minősíti, annak igazolásaként, hogy a német költészet mindig is hatott a magyar fantáziavilágra. Hasonló értelemben vetette össze a Wiener Zeitung idézett kritikusa a *Toldit* a német *Eulenspiegel*-el, vagyis Arany elbeszélő költeményének ezekben a véleményekben az eredetisége is megkérdőjeleződött.⁷¹

Petőfi és Arany költői teljesítményét Carrière is szembeállítja egymással, átvéve azt a szempontot, hogy míg Petőfi a népköltészetet mindenestől utánozza, addig Aranynál inkább egy régi történetről van szó, melynek elbeszélő hangja emlékeztet csupán a népire. Ugyanaz a dilemma jelentkezik nála, ami valamennyi Aranyról szóló bírálatban érzékelhető: a *Toldi* vajon népmondaként, népies elbeszélésként, régi szöveg újrahasznosításaként vagy historizáló műként értelmezhető-e. Kertbeny előszava alapján Ilosvai munkájának felélesztéséről van szó, és Arany érdeme nem több, mint hogy nem mellőzte el fölényesen egy régi szerző munkáját. E tekintetben Arany archaizáló utánköltő, akinek legfeljebb a németek

⁶⁶ ARANY János, *Széptani jegyzetek, Arany János Összes Művei X.*, szerk. KERESZTURY Dezső, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 547., 7. §. és uő., *Irányok*, II. rész, Szépirodalmi Figyelő 1862. II. félév, 11. szám, *Arany János Összes Művei XI.*, szerk. KERESZTURY Dezső, *Prózai Művek 2. 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968 (a továbbiakban *AJÖM XI.*), 158.

⁶⁷ [–], *Erzählende Dichtungen von J. Arany, Aus dem Ungarischen übersetzt durch Kertbeny*, Abendblatt der Wiener Zeitung 1851/115, máj. 19. 458. és 1851/116, máj. 20., 463.

⁶⁸ MORITZ CARRIÈRE, *Ungarische Dichtungen [Magyar költemények], Ausgewählte ungarische Volkslieder. Erzählende Dichtungen von Arany. Der Held Janos und Gedichte von Petőfi. S ammtlich übersetzt von Kertbeny*, Deutsches Museum 1851, II. k., 208–216.

⁶⁹ A *Petőfi dem Sonnengott (Petőfi a Napistenhez)* című verset TURÓCZI-TROSTLER József is közölte németül és magyarul, bőven ismertette a recenzió Petőfire vonatkozó részét, *i. m.* 197–201.

⁷⁰ LORENZ DIEFENBACH, [a Toldi és a Murány ostroma fordításáról], *Didascalica (Frankfurt)* 1851/107, máj. 5.

⁷¹ *Wiener Zeitung* 1851/115, *i. m.*

számára érthetetlen magyar nyelven és Ilosvaihoz képest lehetségesek érdemei. Kertbeny utal rá, de nem emeli ki, nem is jár utána annak, hogy a Toldi-monda mennyiben népi, illetve Ilosvai munkája mennyiben transzformálódott az évszázadok során népmondává. Az a tény, hogy Ilosvai művét szélteben olvasták és ponyván árulták, még nem a népiességét, csak a népszerűségét tanúsítják. Innen nézve Arany műve tehát nem az őseredeti népi fantáziavilág műköltői tükrözése, mint Petőfi költészete és a népdalok, inkább csak a népi elbeszélésmód többé-kevésbé szerencsés szimulálása. Az Ost-Deutsche Post kritikusa említi csupán – negatív értelemben – a Toldi-monda hagyományozódását a „puszta fiai” körében. A népi életmódból vett képek, az ábrázolás plasztikussága, a mindenütt háttérben maradó, objektív, reflexió nélküli elbeszélés ugyanakkor nemcsak a magyar népiességnek, hanem a klasszikus homéroszi eposzköltészetnek is sajátossága, így ez is távolítja Arany művét az eredeti magyar világtól, ráadásul az elbeszélő háttérbe vonulása miatt a mű allegorikusan, a magyar nép múltbeli és jelenkori szabadságharcaira sem értelmezhető. Végül Toldi Nagy Lajos korabeli szereplő, a cselekmény történeti kontextusba ágyazódik, ilyenformán a történelmi elbeszélés körébe szintén besorolható, s ez a vonatkozás az, amit a német recenzensek némelyike a legkevésbé korszerűnek tekint. A mű pozitívumaként csupán azt összegzi a recenziósorozat, ami a fenti értelmezéseken túl egzotikumként kiolvasható a költeményből. Diefenbach a vidékiességet, Karl Ohly a gyökeres nemzeti népiet, a berlini National Zeitung kritikusa az ázsiai jellegű nép friss, eleven természetközelségét, a Kölnische Zeitung szerzője az egyszerű cselekményvezetést, a bécsi Ost-Deutsche Post írója azt emeli ki, hogy Arany művét éneklő a csikós a puszta, a huszár a lován, Moritz Carrière pedig az orientális vonásokat észleli.

A *Murány ostroma* értékelése még a Toldihoz képest is gyengébb, mert ezt egyértelműen történeti elbeszélésként olvassák, és esélye sincs arra, hogy a népies vagy romantikus forradalmi narratívába beilleszthető legyen. Karl Ohly mindössze egyetlen bekezdést szentel neki,⁷² a Kölnische Zeitung munkatársa, Heinrich Pröhle annyit mond róla – Kertbenyt parafrázálva –, hogy ragyogó drámai antitézisre épül, de olyan humorral fűszerezve, amely csak a magyarok számára érthető.⁷³ Ugyanennyi mondanivalója van róla Moritz Carrière-nek,⁷⁴ a bécsi lapok közül pedig csak az Ost-Deutsche Post kritikusa foglalkozik vele hosszabban.⁷⁵ A *Murány ostromát* Aranyhoz nem illő költeményként értelmezi. A szerény tanítónak – írja – most a politika szállt a fejébe és a tollába, elhagyva egyszerű szülőfaluját, Budára ment politizálni, s ezzel oda van „naivitása, koncepciójának szűziessége”. Ebben a világban már nem az Alföld csikósaival beszélget, hanem úri méltóságokkal, ez pedig nem megy neki, ezért lett az egész mű mesterkélt és lélektanilag sem hiteles alkotás. A szintén bécsi Wiener Zeitung kritikusa ezzel szemben éppen lélektaniségét dicséri a munkának, de elvitatja eredetiségét, amikor azt írja, hogy a mese érdekessége miatt nem csoda, ha annyian feldolgozták már Arany előtt.⁷⁶

⁷² K. O. [Karl OHLY], *Aus den Pufsten...*, Beilage zu Nr. 166. der Allgemeinen Zeitung (Augsburg), i. m.

⁷³ Heinrich PRÖHLE, Kölnische Zeitung, 1851/138, jan. 10.

⁷⁴ Moritz CARRIÈRE, *Ungarische Dichtungen*, i. m.

⁷⁵ [–], *Zur ungarisch-deutschen Literatur*, Ost-Deutsche Post, i. m.

⁷⁶ [–], *Erzählende Dichtungen von J. Arany*, Abendblatt der Wiener Zeitung, i. m.

4. Az 1853-as Arany-kiadás

Arany elbeszélő költeményei Lipcsében, Herbig kiadásában 1853-ban újra megjelentek, azonban Kertbeny ekkor is rászervezett az eseményre. Ugyanebben az évben adta ki első ízben a száz magyar költő verseit tartalmazó nagy albumát,⁷⁷ így a sajtó – és ő maga is – ennek szentelt nagyobb figyelmet, amikor A Magazin für die Literatur des Auslandes [A külföldi irodalom magazinja] című tekintélyes berlini irodalmi lap szinte összes nyári számát lefoglalta magának a Világos utáni magyar irodalmi körkép több folytatásos ismertetésére.⁷⁸ Kertbeny szemmel láthatóan a teljes magyar irodalom ismerőjének és szakértőjének kívánt feltűnni e cikksorozatban, és elsősorban azt óhajtotta igazolni, hogy külföldön ő az egyetlen hiteles képviselője a hazai kiadványoknak. Cikkének első részében a forradalomnak áldozatul esett, elhunyt, bebörtönzött, beteggé tett politikai és irodalmi személyiségeket ismerteti. Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Teleki László, Jósika Miklós, J. E. Horn rabbijelölt, Horváth Mihály püspök, Szalay László, Szemere Bertalan és mások sorsának rövid leírása után az irodalmárokat sorolja fel: Vörösmarty visszahúzódott, Bajza József és Vachott Sándor kedélybeteg, Kerényi Frigyes Amerikában vetett véget életének, Garay János, a „magyar Uhland” elhunyt, de kiesett az irodalomból Pap Endre, Kölcsey barátja, Szathmári Pál, Ballér Sándor és mindenekelőtt Bozzay Pál, akiben Petőfi a magyar líra jövőjét sejtette. Az amnesztiát kapott szerzők között említi Czuczor Gergelyt, Tóth Lőrincet, Irinyi Józsefet, Erdélyi János népi költőt és népdalgyűjtőt, Jókait, a „magyar Dumast”, Bérczy Károlyt, Dienes Lajost, Lisznyai Kálmánt, a „szeretetreméltó tavaszi pacsirtát”, aki hazatért olaszországi katonáskodásából. Mindezen névsorban, csupán felsorolás szintjén, Arany János és Tompa Mihály mint a Petőfi utáni költészet két legjelentősebb alakja szerepel, majd a sorozat utolsó részében fordul elő újra Arany neve, skót balladafordításaival [!].

Kertbeny antológiája és cikksorozata hatással volt az Arany-kötet új kiadásának olvasatára is. Annyi recenzió e második megjelenés után nem keletkezett, mint 1851-ben, de a néhány cikk, ami foglalkozott a *Toldival* és a *Murány ostromával*, az részben a régi, részben pedig ennek az új kontextusnak a figyelembevételével történt.

A Blätter für literarische Unterhaltung című, Lipcsében, F. A. Brockhausnál megjelenő lapban a liberális szellemiségű gimnáziumi tanár, Adolf Zeising a *Danubische Poesie* [Dunai költészet] címet viselő cikksorozatban tért ki Kertbeny korábbi munkáira, köztük Aranyra.⁷⁹ Cikkét a Kárpát-medence őstörténetével kezdi, melyben a régi kultúrák a keresztény-germán befolyás alatt álltak mindaddig, amíg meg nem jelentek olyan vad törzsek, mint a hunok, szarmaták, szlávok és avarok. A mai lakosok még mindig nem érték el a kiművelődés magasabb fokozatát, még mindig ifjúkorukat élik, tele tüzzel, álmokkal, szabadságvágygal, a tudomány mezején pedig még mindig csupán „tanulóknak” számítanak. A szenvedéllyel teli ifjúkor megnyilvánul költészetükben, életmódjukban, szokásaikban, a nomád- és zsványélet

⁷⁷ *Album hundert ungrischer Dichter*, i. m., 1853. és 1854.

⁷⁸ KERTBENY Károly, *Die ungarische Literatur der letzten drei Jahre*, Magazin für die Literatur des Auslandes (Berlin) 1853/81, júl. 7., 321–322; 1853/82, júl. 9., 326–327; 1853/83, júl. 12., 331–332; 1853/91, júl. 30., 361–362; 1853/92, aug. 2., 366–367; 1853/98, aug. 16., 389–390; 1853/99, aug. 18., 394–395.

⁷⁹ ADOLF ZEISING, *Danubische Poesie*, Blätter für literarische Unterhaltung (Leipzig) 1853/10, márc. 5., 217–231; 1853/11, márc. 12., 242–251.

iránti vonzalmukban („in ihrer Lust zum freien Nomaden- und Räuberleben”), nemzeti felkeléseikben.

E nemzeti karakterfestés után Zeising Kertbeny kötetait veszi sorra. Előbb a Petőfi-fordítást ismerteti hosszasan. Úgy látja, Petőfinek olyan sikere volt Németországban, mint egyetlen más magyar költőnek (Bercsényinek [! Berzsényinek], Horváthnak, Czuczornak) sem, főként annak köszönhetően, hogy nemcsak szórványosan jelentek meg versei, hanem kötetes kiadása keletkezett. Gondolatmenetének végén arra a válogatásra is kiterjed figyelemmel, amelyet Kertbeny Petőfi verseihez mellékel a magyar költészet történetéből. A pálmát itt Kisfaludy Károly kapja, mert népies versein egyfajta ironia érződik: ez nem annyira megfontolt, mint Tiecké, nem is annyira éles, mint Heineé, de mindenütt naiv és bájos. Ugyanebben az áttekintésben Vörösmartyt – *Főti dala* miatt – az ivóköltészet (Trinklied) jelentős képviselőjeként regisztrálja. Kertbeny népdalkiadásában (*Ausgewählte ungarische Volkslieder...*) elragadja Zeisinget a dalok erotikája és a betyárköltészet romantikája. Még a zsványok neveit is megtanítja a német olvasónak: Zöld Marci, Sobri Lozsi [!], stb.

A folytatásban Zeising külön foglalkozott Arany János kötetével, és a kultúrpolitikai indítás után alig várható, meglepő módon igen értő, poétikai sajátosságokra is kitérő bírálatot írt mindkét költeményről. A *Toldi*-ban nemcsak a naivitást pillantja meg Kertbeny gyenge fordítása mögött, hanem azt is, hogy a 16. századi népkönyv átköltése egyszerűsége mellett is igen bonyolult, a cselekmény felépítése több jelentésszintet is létrehoz. A narrátort elrejtő epikus elbeszélésből egy tökéletesen megkonstruált világ jön létre, oly módon, hogy az olvasó szinte otthon érzi magát benne. Arany képei, melyek a tökéletlen fordításból is kivehetők, a népi életből valók ugyan, homéroszi jellegűek, ugyanakkor újszerűek, mélyek, és alkalmasak arra, hogy az eposzi csodás szint szerepét betöltsék. A csodás szintet ugyanis Aranynál a szereplők belső hite, meggyőződése helyettesíti, és ebből fakadóan látják bele többek között a természeti jelenségekbe is egy felsőbb akarat megnyilvánulását és működését. Véggöveketekztetésében Zeising úgy fogalmaz, hogy a *Toldi* az egyszerűség és természetesség műve, szemben a modern kultúra hanyatlásával és blázirtságával.

A *Murány ostromának* témája Zeising szerint sokkal alkalmasabb lenne regény- vagy drámafeldolgozásnak, mint elbeszélő költeménynek, a választott forma és a tartalom ezért szerintem nem illik össze. Úgy hiszi, hogy maga Arany is bizonytalan lehetett, mert a mű eleje, a vezérek tanácskozása kissé egyhangúra és unalmasra sikeredett, s majd csak később élénkül fel a történet, amikor megtalálja a megoldást, a szerelem felébredésének mozzanatát. A mű második két énekében, a helyzetek és karakterek elmélyítésével tud Arany a *Toldi* szépségéhez felemelkedni.

Arany lírai költészete német kritikai szintén először Kertbeny 1853-as költészeti albumának ismertetésében kerül szóba. A Wiener Zeitung irodalmi mellékletében egy L. J. S. szignójú recenzió ír hosszabb cikket az antológiáról, az összeválogatott szövegek alapján a magyar irodalomtörténet általános áttekintését nyújtva, amit a fentebb már vázolt osztrák kultúrpolitika és birodalmi szemlélet éppúgy befolyásolt, mint a Kertbeny által sugallt kánon.⁸⁰ A recenzió két nagyobb korszakot fedez fel a magyar költészet múltjában: az első korszakot a némettel való hasonlóság, a második korszakot pedig a németnek való alárendeltség jellemzi. Ez utóbbi állítást mindössze Kazinczy és Schiller disztichonról szóló epigrammájának

⁸⁰ L. J. S., *Album hundert ungarischer Dichter*, Hrsg. von C. M. Kertbeny, Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst, Beilage zur Oesterreich-Kaiserlichen Wiener Zeitung 1854/22, máj. 29., 152–153.

összevetésére és Heine befolyására alapozza Pap Endre, Petőfi, Samarjai és Székely költészetére. Erősnek véli az antológia alapján az ossziáni hatást is a magyar irodalomban, s ezt onnan eredezteti, hogy az álmodozó költészet a magyar nemzeti karakterhez igen közel áll, ahogy azt Petőfi *Homér és Osszián*, illetve Arany János *Ősszel* című költeménye bizonyítja. Észreveszi a recenzius azt is, hogy az egész antológiában egyetlen filozófiai költemény található, Arany János *Dante* című verse, és ebből azt a következtetést vonja le, hogy a magyar népben a sorscsapások sem fejlesztették ki az absztrakció képességét, mert még fájdalmát is cigányzenében fejezi ki. Összességében erő, kellem és humor jellemzi a gyűjteményt, a pusztá képei a csárdákkal újszerű tárgyi világot jelenítenek meg. Az elbeszélő műfajok terén Tompa Mihályt látja a cikkíró kiemelkedő költőnek, akinél szórakoztató módon vegyülnek a homéroszi és a nibelungi vonások. De Kölcsey *Hymnusára*, Gucev [! Czuczor] Gergely *A legszebb ének* című dalára, Matisz Pál versére, Garay János *Kontjára* és a többi hasonló darabra is jellemzőnek tartja azt a *poétikai* [!] vonást, hogy bennük „homéroszi módon esznek és nibelungi módra verekszenek”.

5. Kísérlet a korrekcióra: Kolbenheyer Móric *Toldi*-fordításai

A Kertbeny-féle kötet és fogadtatása minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy 1853 végén egy új fordítás gondolata merült fel pesti körökben, melyről Kertbeny már korábban tudomást szerzett, hiszen Arany János írt levelében nyíltan rákérdezett a dologra (invazív fellépése, a magyar irodalomban való egyedüli illetékességének bizonygatása is onnan eredhetett 1853-ban, hogy jóelőre ki szerette volna iktatni a vetélytársat). A fordítás szervezőjeként Heckenast Gusztáv kiadó nevét említik a források, de mások is tudhattak róla, vagy segíthettek az ügyet, mert Toldy Ferenc 1854 legelején tájékoztatást tükröző hírt tesz közzé az Uj Magyar Muzeumban:

„Arany népies éposza *Toldi*, mely pár hét előtt jelent meg második magyar kiadásban, *Kertbeny* német fordításában most már harmadik kiadásra készítették elő.⁸¹ Ezenkívül *Toldit* még két, más német fordításban várhatjuk. Az egyiknek kiadására *Heckenast* vállalkozott, a másik Németországon [!] fog megjelenni. Ez utóbbit a derék német nyelvész, *Stier*, wittenbergi oktató, készíti, ki *Zrínyi* hőskölteményét is fordítás alá vette.”⁸²

Stier fordítása nem készült el, vagy nem jelent meg, Heckenast ellenben kapcsolatba lépett a soproni evangélikus lelkésszel, Moritz Kolbenheyerrel, aki az 1840-es években – publikálatlanul ugyan – de Petőfit,⁸³ majd később Vörösmartyt is fordította németre. Kolbenheyer 1851 óta levelezett a magyarság iránti rokonszenvéről nem éppen híres,⁸⁴ akkor már neves bécsi dráma-, novella- és eposzíróval, Friedrich Hebbellel, és neki küldte meg véleményezésre saját versein kívül a *Zalán futásából* készített átültetését is (bár Hebbel erre nem válaszolt, és igen szűkszavúan nyilatkozott Kolbenheyer verseiről).

⁸¹ E harmadik, Kertbeny által javítottak ígért kiadás nem jelent meg.

⁸² Uj Magyar Muzeum 4(1854), 1. füzet, január, 96.

⁸³ Ld. erről TURÓCZI-TROSTLER, i. m.

⁸⁴ Kijelentéseiről, ironikus megjegyzéseiről ld. SZIDON G. Károly, *Hebbel és Magyarország*, illetve GYÖRY Lujza: *Hebbel és a magyar politika = Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*, szerk. GRAGGER Róbert, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1912, 255–270. és 271–275.

Amikor 1853-ban Heckenast megkeresi Kolbenheyert a *Toldi* fordítására szóló megbízatással, ő nemcsak Arany jóváhagyásáért folyamodik a német szöveggel kapcsolatban, még ha azután nem is dolgozza be a javasolt módosításokat a szövegébe (Arany levele és észrevételei elvesztek),⁸⁵ hanem újra megkeresi Hebbelt, és őt is véleményezésre, illetve előszó írására kéri fel. Hebbel nem utasítja el, de végül csak egy levelet ír, melyet Kolbenheyer az 1855-ös kiadás elé illeszt. A levél teljes szövegét magyar fordításban Szidon G. Károly közölte:

„Ön, tisztelt Uram, Arany Toldiját elém tárta s tudni óhajtja, vajjon ez a magyar költemény véleményem szerint megérdemli-e a német irodalomban való meghonosítását. Azt hiszem, kérdésére feltétlen igennel felelhetek, habár a költemény leleményre nézve alig nevezhető eredetinek és mélynek, kivitélében mégis igen sajátos és gyorsabban, meg élénkebben ismerteti meg az olvasóval a magyar ős, eredeti állapotokat, mint akármelyik történelmi könyv. Ennek az autochton elemnek, mint a hogy én nevezném, azt hiszem irányadónak kell lennie a poesisben, éppúgy, mint a borbán, egyáltalában ott, a hol átláthatásról van szó. A mit a haza bőven terem, az csak akkor viendő át idegenbe, ha emiatt új összeköttetésekkel is társult, a melyek megváltoztatják természetét vagy még részletesebben bemutatják s ezáltal új irányú érdeklődést keltenek. Itt is határozottan ilyen esettel van dolgunk; munkáját azért Németországban is kétségkívül szeretettel fogják köszönteni. A mű erre ön maga ajánlja magát kifejezéseinek energiájával és jól hangzó verseivel.”⁸⁶

Hebbel segítségének, ajánló sorainak kérése kétségtelenül Kolbenheyer személyes kapcsolataira vezethető vissza, lehetséges azonban emögött más megfontolás is Heckenast és a kiadást esetlegesen intéző hazai munkatársak részéről. A Kertbeny-féle fordítások fogadtatása során jól érzékelhető volt a pártfogó személyének fontossága, de az is, hogy a kritikai reakciók terén milyen különbségek mutatkoztak a németországi és osztrák sajtóban. Az egyik legtekintélyesebb bécsi költő, Hebbel nevétől, véleményétől talán éppen az osztrák kritika módosulását remélték a szervezők.

⁸⁵ Kolbenheyer Mór Aranyak, 1854. márc. 30., *AJÖM* XVI. 408–409. és 970–971; Arany Kolbenheyernek 1854 áprilisában írt levele (*AJÖM* XVI. 411. és 971–972.), mely a Kolbenheyer-hagyatékkaal együtt elpusztult. Kolbenheyről, a *Toldi*-fordítás történetéről, annak minőségéről, Kertbeny munkájával való összevetéséről és Hebbel leveleiről többször és részletesen írt BORONKAY Szabolcs, akinek adataira mi is támaszkodtunk: *A soproni Kolbenheyer Mór „Toldi”-fordításai*, Soproni Szemle 1994/3, 58–62.; uő., *Moritz Kolbenheyer levelezése Friedrich Hebbellel*, Soproni Szemle 1996/1, 57–61.; uő.: *Arcképek Sopron XIX. sz.-i német nyelvű irodalmi életéből. 4. Kolbenheyer Mór*, Soproni Szemle 1997/3, 44–47.; *Eine ungleiche Dichterfreundschaft, Zum Briefwechsel Hebbel–Kolbenheyer*, Berliner Beiträge zur Hungarologie 9(1996), 54–62.; uő.: *Az identitás formái és változása: Moritz Kolbenheyer*, Irodalomtörténeti Közlemények 103(1999)/1–2, 101–113. Ld. még: Friedrich HEBBEL, *Sämtliche Werke*, Berlin 1911–13. Abt. 3. Bd., 1–8. (Hebbel levelei, 14 db); *Briefe an Friedrich Hebbel*, Moriz ENZINGER és Elisabeth BRUCK szerk., Wien, 1973. HEBBEL levele Kolbenheyernek: *AJÖM* XI. 640–641. Kolbenheyer levelét NÉMETH G. Béla is közli az *AJÖM* idézett kötetében, átirata azonban számos hibát tartalmaz, melyet – bízva a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének pontosságában és a lektornak, Barta Jánosnak a figyelmében – akaratlanul mi is átvettünk az Arany-széljegyzeteket tartalmazó első kötetben: *Arany János Munkái, Lapszéli jegyzetek, Folyóiratok I.*, s. a. r. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2016, 345. A legsúlyosabb hiba, hogy a „Versetzung” (átültetés) szó helyett Németh G. Béla a „Verfaulung” (erjedés, rothadás) kifejezést olvasta, s mi ilyen értelemben interpretáltuk Hebbel levelét, az eredeti fényében tévesen.

⁸⁶ SZIDON G. Károly, *i. m.*

A *Toldi* 1855-ös, Hebbel ajánlólevelét is tartalmazó megjelenése után, a következő évben, 1856-ban adta ki Kolbenheyer Móric a *Toldi estéjének* német fordítását.⁸⁷ Kolbenheyer ekkor már Arany javításait is figyelembe vette,⁸⁸ noha személyes véleménye az volt, hogy Arany nem alkalmas egy ilyen fordítás mérlegelésére, mert „nincs valami bizalmas viszonyban a német nyelv géniuszával”.⁸⁹ A kötet ezúttal is Hebbel védnöksége alatt került a közönség elé, bár most nem az ő szavaival, hanem a neki szóló, Kolbenheyer által írt verses ajánlással, melyhez megnyerte az osztrák költő engedélyét. Cserében Heckenast Pesten kiadta Hebbel novelláit.⁹⁰

Kolbenheyer eredeti versmértékben, trochaikus sorokban, bár négysoros strófákban átdolgozott szövegei – a néhány félreértést leszámítva – összehasonlíthatatlanul pontosabbak, jobbak voltak, mint az 1851-es kiadás.⁹¹ A két kötet formailag nem olyan gazdag peritextuális felszereltségű, mint Kertbenyé, a kevés magyarázó jegyzet nem függelékben, hanem lábjegyzetben követi a szöveget. A fordító sehol sem tolakszik a mű elé, Hebbel levele cím és magyarázat nélkül került az első lapokra. Ezt követi egy rövid és tárgyilagos, adatokra, illetve tudományos kutatásokra hivatkozó bevezetés (VII–XIV. old.), melyben erősen érezhető egy új Arany-kép és egy új *Toldi*-interpretáció megalapozásának szándéka. Aranyt nem övezi e szövegben semmiféle irodalmi kontextus, Kertbeny fordítására sem történik hivatkozás. Arany életrajza, szalontai származása sem kerül elő, most *tudós és tanári* munkája hangsúlyozódik: Kolbenheyer annyit mond el róla, hogy a nagykőrösi gimnázium professzora.

A *Toldi*-monda történetének ismertetésekor Toldy Ferenc tekintélye lesz mérvadó, akiről Kolbenheyer megemlíti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia titoknoka, s akinek kutatómunkájából az derül ki, hogy Ilosvai csupán irodalmi lejegyzője, feldolgozója volt egy olyan mondakörnek, mely jóval régebbre, a magyar nép hőskorába vezethető vissza. Ezzel Arany munkáját is átértékeli, mert nemcsak a nyelvi megformálást utalja a népiesség körébe, mint Kertbeny, hanem magát a monda anyagát is népi hagyományozódásának tünteti fel, így elhárítja azt a látszatot, mintha pusztán Ilosvai utánköltése lenne. A *Toldi* alapkoncepcióját azonban talán túlzottan leegyszerűsíti Kolbenheyer, amikor három alaptézisét a fizikai erő megdicsőülésében, a hazaszeretben és az anya iránti tiszteletben határozza meg. („Es war ihm bei Toldi um eine *Verherrlichung der Körperkraft, der Vaterlandsliebe und der Pietät gegen die Mutter* zu thun.”) Ez utóbbinak, az anya iránti gyengédségnek a kifejezésében látja Arany eredetiségét Ilosvaihoz képest, mert ott mindössze kétszer kerül elő az anya alakja, Miklós elérzékenyülése ellenben egyszer sem. További hasonló és eltérő motívumokat is felsorol Kolbenheyer (pl. hogy a farkasjelenet Ilosvainál hiányzik), s végül kitér arra is, hogy Arany az Ilosvainál említett jeleneteket átszerkeszti.

⁸⁷ *Toldi*, Poetische Erzählung in zwölf Gesängen, Aus dem ungarischen des Johann ARANY, in Versmaaf des Originals übersetzt von Moritz KOLBENHEYER, Mit einem Brief von Friedrich HEBBEL, Pesth, Verlag von Gustav Heckenast, 1855.; *Toldi's Abend*, Poetische Erzählung in sechs Gesängen, Aus dem Ungarischen J. ARANY von Moritz KOLBENHEYER, Pesth, Heckenast, 1856.

⁸⁸ Arany János Kolbenheyernek, 1855. márc. 17., *AJÖM* XVI. 532–533. és 1012–1013.

⁸⁹ Kolbenheyer Mór Heckenast Gusztávnak, idézi NÉMETH Sára: *Kolbenheyer Móric*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 82–83.

⁹⁰ *Erzählungen und Novellen* von Friedrich HEBBEL, Pesth, Verlag von Gustav Heckenast, 1855.

⁹¹ A fordítás szövegéről, minőségéről, Kertbenyétől való eltéréseiről ld. BORONKAY Szabolcs idézett tanulmányait.

Ennyi mindössze az előszó. Összességében csendesebb, visszafogottabb, de szegényesebb is, mint Kertbeny. Mentess a nemzetkarakterológiai és politikai utalásoktól, Kolbenheyer inkább a mű filológiai háttérét részletezi, de Hebbel nevén kívül semmivel sem ösztönzi, izgatja a német olvasó érdeklődését. A *Toldi estéjének* fordításában még ennyi útmutatót sem talál. Kolbenheyer Hebbelnek szóló versén kívül mindössze néhány fordítói lábjegyzet segíti az olvasást.

A fogadtatás mind a kritikák számát, mind tartalmát tekintve meglehetősen visszafogott volt. Ehhez hozzájárulhatott a terjesztés hiánya éppúgy, mint maga a gyengén felszerelt kötet, a szegényesen interpretált, és a formahűség, pontosság ellenére is kissé elszürkített szöveg. Kolbenheyer sem volt (jó) költő. Az *Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst* című lap 1855/107., április 16-i számában egy J. G. S. szignójú szerző jól érzékelhetően csupán Hebbel miatt ír a *Toldiról*, bár úgy véli, hogy levelének burkolt bírálata miatt kár volt a kötetbe szerkeszteni. A recenzens csupán a fordító adatait ismétli meg, és néhány mondatban foglalja össze ugyanazt a véleményt, amit a Kertbeny-bírálatokból is ismerni lehet: Arany műve egyszerű, természetes, világos, előadásmódja epikus jellegű. Annyi politikai célzást azért megenged magának, hogy Toldi alakjába, mely Kolbenheyer szerint a fizikai erő megdicsőülése, az egész magyar nép prototípusát látja bele.

A liberálisból lassanként konzervatívvá átforduló, sziléziai német származású Wolfgang Menzel stuttgarti kiadású irodalmi lapja, a *Literaturblatt* rövid, de nagyon indultatos írást közöl az új fordításról. Arany erényének azt tartja, hogy művében nem az a németgyűlölettel kokettáló magyarság látszik, ami az elmúlt időszakban még Bécsben is divatozott. A bécsiek elnézéssel, sőt bárgyú módon eltűrték Metternich idején, hogy a magyarok a németfaló huszárdalokat húzzák nekik, és véleménye szerint ez a magatartás vezetett az 1848-as eseményekhez, amikor Bécsen Kossuth ügynökei lepték el.⁹²

A bírálatok egy része már a *Toldi estéjének* német megjelenése után készült, és együtt tárgyalja a két munkát. Elsőként a Deutsches Muzeumban ír róluk a lap szerkesztője, Robert Prutz.⁹³ Szerencsés ötletnek ítéli az új fordítást, mert a magyar irodalomról Németországban szinte semmit sem tudni, és a nevek csupán üres jelek maradnak, anélkül, hogy művek társulnának hozzájuk. Arany Jánost Pótfi [!] mellett a legnagyobb magyar költőként említi, aki 1819-ben született [!], és először 1843-ban [!], egy komikus költeménnyel vált ismertté. Művéről szinte semmit sem mondhat, mert nem ismeri az eredetét, de az átdolgozás könnyedségre vall, és érdemes arra, amit Hebbel ítélt róla. Prutz írása is tiszteletkörnek tűnik, elsősorban Hebbel neve miatt. Még arra sem érdemesítette a munkát és szerzőjét, hogy ismeretesit pontosítsa róluk.

A levél idézéséből ítélve ugyancsak Hebbel miatt foglalkozhatott a kiadványokkal a lipcei *Blätter für literarische Unterhaltung* című lap H. M. szignójú szerzője a cseh és a magyar irodalomról szóló együttes szemléjében.⁹⁴ Kertbeny korábbi fordításához képest elismeri Kolbenheyer munkájának pontosságát, azonban úgy véli, hogy a trochaikus sorok monoton hatást gyakorolnak a német olvasóra. Adolf Zeising korábbi recenziójára hivatkozva nem is

⁹² [-]: *Toldi. Poetische Erzählung in zwölf Gesängen*, [Wolfgang Menzels] *Literaturblatt* 1855/100, dec. 15., 400.

⁹³ R[obert] P[RUTZ], [Literatur und Kunst c. rovat], *Deutsches Museum* 1856/4, jan. 24., 131–134.

⁹⁴ H. M., *Aus dem Böhmischen un Ungarischen*, *Blätter für literarische Unterhaltung* 1856/19, máj. 8., 348–349.

merteti a *Toldit*, csupán a *Toldi estéjére* tér ki, és röviden annyit állapít róla, hogy a cselekménye rendkívül egyszerű, a mű erőnye pedig a realizmus és az egészséges humor.

Rövid és elismerő ismertető jelent még meg az osztrák gimnáziumok folyóiratában, főként a *Toldi estéjére* összpontosítva, mert a *Toldival* az 1855-ös, IV–V. füzetben már foglalkoztak. A cselekményről annyit mond a névtelen recenzió, hogy olyan hőst ábrázol, aki az új korszak hajnalán nem képes a változásra. A humoros elemet Bence alakja képviseli, erotikum pedig csak mellékszálként található benne. Dicséri a mű epikus nyugalmát, vizualitását, objektivitását és a fordítást, végül javasolja, hogy a szöveget az iskolai oktatás számára is tegyék elérhetővé.⁹⁵

6. Az 1856–1861 közötti időszak

A felsorolt bírálatokból is érzékelhető, hogy Kolbenheyer munkájával nem sikerült fordulatot elérni az Arany-értékelésben. Wolfgang Menzel indulatos kifakadásából a nemzeti és szabadságharcos romantika ellen úgy tűnik, hogy az évtized közepére elgyengült a forradalom utáni politikai részvét, inkább egyfajta politikai ellenérzés erősödött fel ezzel kapcsolatban. Ehhez hozzájárulhatott talán az is, hogy túl sokan, túl sokszor és túl sokféle módon vették igénybe a nyugati világ figyelmét a „magyar sors” iránt. Olykor – mint Kertbeny például – vissza is éltek vele.⁹⁶ Nem működött már az egzotikum, a nemzetkarakterológia, a csikós-betyáros pusztai iránti etnográfiai lelkesedés sem (hiába próbálkozott Kertbeny az évtized végén Lisznyai fordításával),⁹⁷ sőt inkább a hagyományozódó kulturális fölényérzet vonásai élesedtek ki – Ausztriában és Németországban egyaránt. Kivétel ez alól Bodenstedt, aki komoly és szép előszavában rajzolja át a Petőfi-képet Kertbeny 1858-as kiadásában, elsősorban irodalmi, poétikai sajátosságait, képalkotó tehetségét, formaérzékét, nyelvezetét, nem triviális realizmusát, s mindent összevéve világirodalmi rangját emelve ki, burkolt sajnálattal, hogy nem akadt

⁹⁵ [–], *Toldi's Abend*, Zeitschrift für österreichischen Gymnasien (Red. J. G. Seidl, H. Bonitz, J. Mozart), 7(1856), 171.

⁹⁶ Jellemző Ida von Düringsfeld német írónőnek egy útírása ausztriai utazásáról. 1855 őszén Kertbenytől több ízben is kétségbeesett levelet kapott, hogy hamarosan le fogják tartóztatni, hogy menekülnie kell, hogy öngyilkos akar lenni, hogy Keletre fog vándorolni és ott örökre eltűnni (Kertbeny Aranyt is ezzel igyekezett részvételre gerjeszteni, úgy látszik, ez szokásos, jól bevált szövege volt). A hölgy Kertbenyvel együtt izgult annak sorsán, míg hírt nem kapott arról, hogy levelezőtársának semmi baja, Prágában, majd Bécsben tartózkodik minden különösebb üldözés nélkül. Majd megjelent nála a bécsi szállodában Kertbeny személyesen, egy halom műfordításkötettel, köztük „Patőfyvel” [!], és hat órán át sorolta a legkeserűbb („enorm tragisch”) történeteket a maga üldözött sorsáról. Von Düringsfeld asszony a látogatás végére nem tehetett mást, mint hogy nyilvánvaló hazugságaiért és hóbortosságáért egyszerűen kinevesse és kigúnyolja Kertbenyt, s abban reménykedett, hogy az nem fogja megismételni látogatását, ám legnagyobb meglepetésére Kertbeny azt ígérte, újra visszajön. – Ida von DÜRINGSFELD, *Reisekizzen aus Oesterreich = Erinnerungen an merkwürdigen Gegenstände und Begebenheiten*, verbunden mit Novellen, Humoresken, Sagen und einem Feuilleton, 36(1856), Verlag Carl Bellmann, 345–355, itt: 349–350.

⁹⁷ *Gedichte von Kolomon Lisznyai*, Aus dem Ungrischen übersetzt von K. M. KERTBENY, München, Matth. Riegersche Buchhandlung, 1859.

jobb fordítója Kertbenynél.⁹⁸ Az is jól látható, hogy a verses epika nem tartozott a német irodalmi érdeklődés fő sodrába, és sem a műfajhoz, sem a cselekményhez nem volt szempontrendszere az osztrák és német kritikának. Az a historizmus és intertextualizmus, amely Magyarországon a reformkor után, a Bach-korszakban szükségszerű megszólalási formaként, allegorizáló retorikával éledt újjá, a teljesen más körülmények között működő német (s tegyük hozzá: a francia, angol) irodalomban dekódolhatatlannak bizonyult.

Ugyanakkor, ha halkan és szórványosan is, de megindult az évtized közepén Aranyról egy másfajta beszéd a német irodalomban, és ez a hazai német lapok szerzőinek, fordítóinak volt köszönhető. 1854-ben a Pester Sonntagsblattban Szegfi Mórtól eredt az *Ágnes asszony* német fordítása,⁹⁹ majd feltehetően ezt vette át 1856-ban az osztrák Oesterreichische Zeitung. Erre a lapra, illetve a Wiener Zeitungra és az Ost-Deutsche Postra hivatkozik a lipcsei Blätter für Literarische Unterhaltung, amikor 1856 végén újra cikket közöl Aranyról és a *Kisebb költeményeket* ismerti.¹⁰⁰ Bár nem feledkezik meg kiemelni, hogy vannak a gyűjteményben Bürger-utánpótlások (*Bor vitéz*), falusi történetek (*Az első lopás*), hogy Arany csak ott tud jelentőset adni, ahol saját érzéseit szólaltatja meg és a népdalai a leggyengébbek a kötetben, azért a végén úgy összegzi, hogy a magyar költő sokféle műfajban alkot, és a forma mesterének számít.

Ennél is tovább megy a Dudumi Demeter álnevű, német nyelvű, az idő tájt Pesten élő görög író, amikor a *Pester Briefe* című tárcagyűjteményében Aranyt egyenesen kozmopolita költőnek minősíti.¹⁰¹ Gondolati síkon – írja – Arany éppen azon a világpolgári magaslaton áll, mint Petőfi, noha saját nemzetének is kedvelt költője maradt, amint azt a *Toldi* igazolja. Nemcsak lírájára alapozza véleményét, melyből maga is fordított a *Klänge aus dem Osten* című válogatásában,¹⁰² hanem az elsők között állítja – főként az *Ágnes asszonyra* hivatkozva –, hogy balladaköltészetével Arany németországi viszonylatban is új műfajt teremtett.

A későbbiekben ez a vonulat is felerősödik majd az Aranyról szóló németországi kritikái beszédében, egyelőre azonban ismét Kertbeny lépett színre 1861-es fordításkötetével a *Kisebb költeményekből*.¹⁰³ A 80 verset tartalmazó válogatás előszavában ezúttal ő is a Dudumi Demeter által említett világirodalmi jelentőséget és világpolgárságot akarta igazolni, azonban megint inkább csak jól látta, de rosszul tette a dolgait, és ellenérzést váltott ki a bírálók-ból. Az Europa – Chronik der gebildeten Welt című lipcsei hetilap hosszú és lehangoló írást közölt a kötetéről. A recensens nem annyira lelkes, mint Kertbeny – így kezdődik a cikk, majd kioktatja a fordítót és a szerzőt: Arany világirodalmi meghonosítása, legnagyobb tekintélyek (Goethe, Byron, Lenau) mellé állítása a kötet alapján jócskán túlzásnak tűnik. Azt inkább elfogadja a recensens, amit Kertbeny az előszó XVIII. oldalán állít, hogy Arany a müncheni bal-

⁹⁸ *Dichtungen von Alexander Petőfi*, Aus dem Ungarischen, in eigenen und fremden Uebersetzungen hrsg. von Karl Maria KERTBENY, Mit einem Vorwort von Friedrich BODENSTEDT, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1858., V–XIV.

⁹⁹ *Frau Agnes*, Übers. SZEGFI Mór, Pester Sonntagsblatt 1(1854)/4, jan. 22., 55–56.

¹⁰⁰ Blätter für literarische Unterhaltung 1856/45, nov. 6., 832.

¹⁰¹ Demeter DUDUMI, *Pester Briefe über Literatur, Kunst, Theater und gesellschaftliches Leben*, Pesth, Verlag von Lauffer & Stolp, 1856, II. k., 37–38.

¹⁰² *Klänge aus dem Osten*, Ungarische Dichtungen, frei übersetzt von Demeter DUDUMI (első és második kiadás ugyanabban az évben), Pesth, Verlag von H. Geibel, 1855. [Aranytól: *A Letészem a lantot; Az Alföld népéhez*, 1–12.]

¹⁰³ *Gedichte von Johann Arany*, Versuch einer Musterübersetzung, Nach dem ungrischen von K. M. KERTBENY, Genf, Buchdruckerei von J. W. Fick, 1861.

ladaköltőhöz és orvoshoz, Hermann Lingghez hasonlítható művész, bár utána még ezt is korigálja: Lingg képes arra, hogy túllépjen saját nemzete szűk határain a világtörténelem felé, míg Arany mindenütt csak saját nemzetének témáinál ragad meg.

Az 1860-as évek elejétől azonban – részben Arany Pestre költözésével, lapszerkesztésével, részben akadémiai rangjával és pozíciójával, illetve a fordítók számának gyarapodásával¹⁰⁴ és a hazai német sajtóorgánumok odafigyelésének növekedésével új, noha ezúttal is változó hangsúlyú korszakok kezdődnek Arany külföldi recepciójában. Sokkal több utalás történik Arany költői jelentőségére, világirodalmi rangjára, de ezzel párhuzamosan formálódik és erősödik az a később sokat emlegetett közhely is, hogy Arany lefordíthatatlan, hogy csak saját nyelvén érzékelhető költészetének gazdagsága. Tény azonban, hogy miközben a magyar irodalomban Vörösmarty, Petőfi, Arany pontosan tudták, hogy a *művészi* fordítás nem azonos a *műfordítással*, Aranynak egyetlen hozzá méltó fordítója akadt: a szerbek költője, Jovan Jovanović (Zmaj), aki 1857-ben Újvidéken adta ki a *Toldit*, olyan nyelven, melyet Európa műveltebb részén szintén nem értettek. Ő nem panaszkodott, hogy Arany fordíthatatlan,¹⁰⁵ mint ahogyan Arany sem, hogy Shakespeare-t ne lehetne magyarra átültetni. A kiváló fordító fontossága mellett azonban egy-egy jó fordítás létrejötté gyakran körülbekötő, megfontolt, előrelátó, kifinomult és hozzáértő irodalomdiplomáciai tevékenység függvénye is.

¹⁰⁴ Ugyanebben az időben két másik fordító is jelentkezik: *Ungarische Dichtungen von Johann Arany*, Deutsch von Adolf DUX, Pest, 1861, Lauffer & Stolp [Vorwort; Katalin; Keveháza]; *Gedichte von Johann Arany*, Aus dem Ungarischen von Ludwig KORODI, Kronstadt, Verlag Haberl und Sindel, 1863.

¹⁰⁵ *Toldija*, Spevana skaska u XII pesama, S mađarskog preveo Jov. JOVANOVIĆ, U Novom Sadu, Danilo Medaković, 1857 (más adatok szerint: 1858). (A *Toldi estétjét* 1870-ben, a *Murány ostromát* 1878-ban ültette át, ugyancsak Jovan Jovanović Zmaj.)

De a torony maga mégis áll
mint ha ellen volna a Zepetnek
ővát-szű, ki degen vágja szra.
Zárhat, Zepet ellen ki vágja?